

Πάντειο Πανεπιστήμιο

Σχολή Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας

ΠΜΣ Κατεύθυνσης Πολιτικής Κοινωνιολογίας

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Θέμα: «Προγραμματικές συγκλίσεις και αποκλίσεις
σοσιαλιστικών και αναρχικών συλλογικοτήτων στην Ελλάδα,
από το 1877 έως το 1907»

Αθήνα, Οκτώβριος 2013

Μεταπτυχιακός φοιτητής: Νικόλαος Πελεκούδας

Επιβλέπων Καθηγητής: Άλκης Ρήγος

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	σελ.2
Α΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΕΚΤΙΜΗΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΠΟΥ ΕΞΕΤΑΖΟΥΜΕ. ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΗΣΗΣ	σελ. 6
Β΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ:ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΚΑΙ ΤΑ ΒΑΣΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ.....	σελ. 20
Γ΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΟΙ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ ΠΡΟΣΛΗΨΗΣ ΤΩΝ ΑΡΙΣΤΕΡΩΝ ΙΔΕΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ-ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	σελ. 28
Δ΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ:ΣΥΝΤΟΜΗ ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΟΝ ΕΠΤΑΝΗΣΙΑΚΟ ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΣΜΟ-ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ[1].....	σελ. 42
ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΓΙΑ ΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ.....	σελ. 64
ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ – ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ.....	σελ. 70
ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	σελ. 79

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το βασικό θέμα της έρευνάς μας, σε αυτή την εργασία, είναι η διερεύνηση των προγραμματικών συγκλίσεων και αποκλίσεων, των αναρχικών και σοσιαλιστικών συλλογικοτήτων, στο χρονικό διάστημα από το 1877 έως το 1907. Η αφετηρία δηλαδή της εργασίας μας, τοποθετείται στο χρονικό διάστημα από την κυβέρνηση Κανάρη, την τελευταία κυβέρνηση «έκτακτης ανάγκης», πριν το δικομματισμό Τρικούπη-Δηλιγιάννη, έως τις παραμονές των γεγονότων στο Γουδί. Για το σοσιαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα, αυτό το χρονικό διάστημα, ορίζεται από την ίδρυση του Δημοκρατικού Συνδέσμου του Λαού, που δραστηριοποιείται στην Πάτρα, έως την έκδοση του έργου του Σκληρού, «Το κοινωνικόν μας ζήτημα».

Για να μπορέσουμε όμως, να εκτιμήσουμε με επάρκεια τις στρατηγικές αναφορές, το ιδεολογικοπολιτικό υπόβαθρο, τη φυσιογνωμία των διεκδικήσεων των συλλογικοτήτων της περιόδου, θα πρέπει να έχουμε επίγνωση, για το ποιο είναι το κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό πεδίο που καλούνται αυτά τα μορφώματα να παρέμβουν. Θα επιχειρήσουμε δηλαδή, να δούμε ποιος είναι ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός της περιόδου αναφοράς μας. Με βάση αυτή την αποτύπωση και εκτίμηση της κατάστασης, θα μπορούμε να προσεγγίσουμε τα πολιτικά προγράμματα, και πολύ περισσότερο, να κάνουμε μια συγκριτική πολιτική ανάλυση.

Στην πραγματικότητα δηλαδή, ένα από τα καίρια σημεία της εργασίας, είναι το πως, με βάση τα αναλυτικά εργαλεία που χρησιμοποιούμε, οι συλλογικότητες εκτιμούν το παρόν τους, και κατά συνέπεια πως επιλέγουν τις διεκδικήσεις τους, και τα μέσα πραγμάτωσης αυτών των διεκδικήσεων. Δεν πρόκειται για ένα εκ των υστέρων «δικαστήριο» των πολιτικών υποκειμένων. Δεν θα επιχειρήσουμε με βάση την ιστορικοπολιτική εμπειρία, να κάνουμε άτοπες αναδρομικές παρατηρήσεις.

Στο χρονικό διάστημα που θα εξετάσουμε, ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός και η πολιτική του σκηνή, έχουν να επιδείξουν καμπές κρίσιμες, με συνεχή, άλυτα ζητήματα εδαφικής επέκτασης, οικονομικών κρίσεων, πολέμου. Μια προσπάθεια, κατά τη γνώμη μας, εθνικής αστικής ολοκλήρωσης, ευρεία στο χρόνο, χωρίς το ένα και καταλυτικό κοινωνικοπολιτικό επεισόδιο, που θα συνιστούσε μιας κάποιας μορφής αστικής επανάστασης, σηματοδοτώντας έτσι την έναρξη της δόμησης του ελληνικού καπιταλισμού. Εθνικά προβλήματα, που όπως λέει και ο Γιανουλόπουλος, «είναι εξ' ορισμού, ζητήματα εσωτερικής πρωτίστως πολιτικής, τα οποία έχουν άμεση σχέση με τη διεκδίκηση ή διατήρηση της εξουσίας»[1]. Η Σία Αναγνωστοπούλου, όταν αναφέρεται ακριβώς σε αυτή την προσπάθεια αστικής και εθνικής ολοκλήρωσης, γράφει πως «...είναι ένα πρόβλημα το οποίο δε συνιστά ιδιαιτερότητα του «ελληνισμού», όπως συνήθως πιστεύεται, αλλά ιδιαιτερότητα όλου του γεωγραφικού χώρου της Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Η ιδιαιτερότητα, παρά τις

διαφορετικές κατά περίπτωση εκφράσεις της, εκδηλώνεται στη διαδικασία περάσματος αυτού του χώρου στα Κράτη-Έθνη»[2].

Ας κρατήσουμε εδώ, τις επισημάνσεις των Κώστα Κωστή και Σωκράτη Πετμεζά, οι οποίοι, συμπυκνώνοντας τις γενικές εκτιμήσεις για την ελληνική οικονομία της περιόδου, γράφουν πως «Μέχρι πρόσφατα η ελληνική οικονομία εκλαμβάνετο ως ένα ακόμη παράδειγμα της καθυστέρησης που μπορεί να φέρει σε μια χώρα η εξάρτησή της από τα διεθνή οικονομικά κέντρα, ή ακόμη, ως αποτέλεσμα του τυχοδιωκτισμού των ελλήνων επιχειρηματιών και της αδιαφορίας τους να επενδύσουν στο δευτερογενή τομέα της οικονομίας.»[3]. Ζήτημα στο οποίο, θα φανεί στη συνέχεια, υπάρχει μια διαφορετική αντίληψη.

Οι διαπιστώσεις είναι κρίσιμες. Αν το αντικειμενικό έδαφος της ανάπτυξης των σοσιαλιστικών ιδεών, δεν υφίσταται, τότε η οποιαδήποτε προσπάθεια κοινωνικής αλλαγής, με σοσιαλιστικό πρόσημο, όπως και αν το διατύπωναν τα πολιτικά υποκείμενα, δε θα είχε καμιά τύχη. Θα ήταν αντικειμενικό να παραμείνει μια χίμαιρα στα μυαλά των πιο φωτισμένων και διαβασμένων κοινωνικών αγωνιστών της εποχής, ως μια παρακαταθήκη για το μέλλον. Χωρίς αυτό το τελευταίο να είναι κάτι ευκαταφρόνητο, θα φανεί από την πορεία της εργασίας, πως τα πράγματα δεν εξελίχτηκαν, σε μια τέτοια κατεύθυνση.

Ας συγκρατήσουμε, για την πορεία της έρευνας, αυτό που επισημαίνει ο Γ. Κωστελένος, πως «...με δεδομένη την έλλειψη σχετικών μελετών, από τα εθνικολογιστικά μεγέθη για τα οποία έχουν καταρτισθεί χρονολογικές σειρές που είναι προσβάσιμες, μόνο γενικά χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας μπορούν να παρατηρηθούν και μόνο προκαταρκτικά και γενικότερα συμπεράσματα μπορούν να εξαχθούν»[4]. Ταυτόχρονα και ο Πετμεζάς γράφοντας για το γεωργικό τομέα της εποχής επισημαίνει «Η απουσία συγκρίσιμων σειρών μακροοικονομικών μεγεθών διατηρούσε ως εικόνα αυτή ενός εγκλωβισμένου, μη δυναμικού κλάδου, με αρχαϊκές δομές»[5]. Με την ίδια άποψη, συμφωνεί και ο Γιώργος Δερτιλής, ο οποίος διαπιστώνει πως «Από τη βιβλιογραφία ελληνικών θεμάτων λείπουν άλλωστε και στοιχειώδη ακόμη βοηθήματα, όπως π.χ. μια κοινωνική ή μια οικονομική ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας»[6]. Με μια χρονική διαφορά 28 χρόνων, οι τρεις συγγραφείς διαπιστώνουν περίπου τα ίδια πράγματα. Οι επισημάνσεις αυτές ενισχύουν την άποψή μας, πως το καθοριστικό στοιχείο, είναι η οπτική, το ιδεολογικοπολιτικό κριτήριο, και ο σεβασμός πρώτιστα στα πραγματικά δεδομένα τα οποία είναι στη διάθεσή μας, για να μπορέσουμε να εκτιμήσουμε την Ελλάδα της εποχής, και κυρίως φυσικά τα σοσιαλιστικά και ευρύτερα ελευθεριακά εγχειρήματα.

Λόγοι επιστημονικής τιμότητας, αλλά και επαρκούς παρουσίας όλων των αφετηριών έκθεσης αυτής της εργασίας, επιβάλουν την αναφορά στα βασικά εργαλεία ανάλυσης και εκτίμησης, των κομβικών ζητημάτων της εργασίας. Πέρα από τη βιβλιογραφία που παρουσιάζεται, θεωρούμε σκόπιμο να εστιάσουμε στον Καρλ

Μαρξ, και ιδιαίτερα στο «Προκαπιταλιστικοί οικονομικοί σχηματισμοί», για το οποίο ο Eric Hobsbawm, στην εισαγωγή του έργου, επισημαίνει *«Μπορούμε να πούμε, χωρίς δισταγμό, πως οποιαδήποτε μαρξιστική ιστορική συζήτηση που δε θα λάβαινε υπόψη της το παρόν έργο, δηλαδή η κάθε τέτοια συζήτηση πριν από το 1941, και δυστυχώς, πολλές από αυτές μετά το 1941, πρέπει να αναθεωρηθεί κάτω από το φως αυτού του έργου»*[7]. Πιστεύουμε πως η έρευνα θα δείξει, πως πολλές εκτιμήσεις, του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού της εποχής, και κατά συνέπεια και των σοσιαλιστικών και αναρχικών προσπαθειών που υπήρξαν, μη έχοντας το έργο αυτό σε γνώση τους, ή χρησιμοποιώντας το περιθωριακά (εδώ προφανώς αναφερόμαστε κυρίως σε μελετητές της περιόδου), οδηγούνται στο να δικαιώσουν προκαταβολικά, τα σχήματα που έχουν υπόψη τους. Όποια και αν είναι τα τελικά συμπεράσματα, σε πολλές περιπτώσεις διαμετρικά αντίθετα.

Αξιοποιούμε επίσης, ιδιαίτερα το έργο του Λένιν «Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία», το οποίο θέτει κρίσιμα κριτήρια για χώρες με συντριπτική πλειοψηφία αγροτικού πληθυσμού, τους όρους διεξόδου του καπιταλισμού σε αυτές, και κυρίως πως λειτουργούν οι κοινωνικές τάξεις στο επίπεδο των ιδεών και της πολιτικής, με βάση την πρόσληψη της πραγματικότητας που καλούνται να αντιμετωπίσουν. Επίσης, αξιοποιούμε το έργο του ρώσου επαναστάτη, ιδιαίτερα στους τρεις πρώτους τόμους των Απάντων του, όπως και στον έκτο. Οι αναφορές στο Λένιν, πρέπει να ξεκαθαρίσουμε εξ' αρχής, πως ούτε καν υπονοούν μια συσχέτιση του ρωσικού και του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Χρησιμοποιούνται σημεία και πλευρές που επιτρέπουν τις θεωρητικές γενικεύσεις, και τις θέτουν στη βάση της ελληνικής πραγματικότητας.

Εστιάζουμε σε αυτά τα δύο έργα, ιδιαίτερα στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας μας, και αυτό γιατί η αποσιώπηση, ή λειψή αξιοποίησή τους, στέρησε τη συζήτηση, γύρω από τις ιδιομορφίες, τα διαφορετικά «πώς» της εμφάνισης και ανάπτυξης του καπιταλισμού σε κάθε χώρα, και φυσικά στο πως εδραιώνει τη θέση του. Το επισημαίνουμε, γιατί θα παρουσιαστούν στο Γ' κεφάλαιο, οι όροι πρόσληψης των αριστερών και γενικότερα ελευθεριακών ιδεών στην Ελλάδα της περιόδου, και εκεί φαίνεται να επιβεβαιώνεται το γεγονός, πως δεν υπάρχουν αυτόματες αντανάκλασεις στα μυαλά και τις συνειδήσεις των δρώντων υποκειμένων, σε ό,τι αφορά την πρόσληψη της πραγματικότητας που επιθυμούν να μεταβάλουν, στις περισσότερες των περιπτώσεων, δραστικά. Σχετικά και με αυτό το θέμα, θα επιχειρήσουμε να κάνουμε και μια θεωρητική πρόταση, διαφορετική από αυτές που συναντήσαμε στη συντριπτική πλειοψηφία της βιβλιογραφίας, και που έχει να κάνει με τις αιτίες ανάπτυξης, κυρίως των αυτοπροσδιοριζόμενων ως αναρχικών κινημάτων, σε αντίθεση με τα σοσιαλιστικά.

Είναι ευνόητο, και φαίνεται αυτό από την παρατιθέμενη βιβλιογραφία πως είναι υπόψη μας τα καθοριστικότερα έργα άποψης και κρίσης, σε σχέση με την Ελλάδα της εποχής, όσο και πολύ περισσότερο, είναι σε γνώση μας πρωτότυπα

κείμενα των συλλογικοτήτων που αναφερόμαστε, τα οποία, στο τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας μας, έχουν την καθοριστική θέση που τους αρμόζει για να εξαχθούν τα τελικά συμπεράσματα. Στο ίδιο κεφάλαιο, θα υπάρχει και η απαραίτητη πολιτική εκτίμηση από τη μεριά μας, κάποιων κοινωνικών κινημάτων, διανοούμενων και κοινωνικών αγωνιστών, πριν από την περίοδο που κυρίως μας ενδιαφέρει.

Α΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΕΚΤΙΜΗΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΠΟΥ ΕΞΕΤΑΖΟΥΜΕ. ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΗΣΗΣ

Είναι πρόδηλο, πως πριν προχωρήσουμε στις δικές μας κρίσεις, σε σχέση με τη φυσιογνωμία του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, επιβάλλεται, να έχουμε μια εικόνα των εκτιμήσεων που υπάρχουν στη βιβλιογραφία για το θέμα.

Ο Δερτιλής σε ένα από τα βασικά ερωτήματα του έργου του, θέτει το ζήτημα αν ο καπιταλισμός μπορεί να θεωρηθεί κυρίαρχος στην ελληνική κοινωνία, ζήτημα το οποίο απαντά αρνητικά. Επισημαίνει μάλιστα πως το ζήτημα για αυτόν, είναι ποιοτικό και όχι ποσοτικό, δηλαδή δεν είναι αν η Ελλάδα κατάφερε να προχωρήσει σε ένα μοντέλο καπιταλιστικό έστω λιγότερο αναπτυγμένο, αλλά ότι ο κυριαρχικός τρόπος παραγωγής δεν διαπέρασε τα όρια του προκαπιταλισμού[1].

Ο Νίκος Ψυρούκης ισχυρίζεται πως το κύριο αποτέλεσμα της δράσης του ελληνικού παροικιακού στοιχείου είναι να μετατρέψει την Οθωμανική Αυτοκρατορία και ιδιαίτερα την πατρίδα του, σε χώρο του «υπανάπτυκτου καπιταλισμού», δηλαδή σε αποικιακό εξάρτημα των καπιταλιστικών μητροπόλεων[2]. Ενταγμένη αυτή η άποψη στη γενικότερη θεώρησή του για την ανάπτυξη της καπιταλιστικής υπανάπτυξης, φαινόμενο στο οποίο εντάσσει και την Ελλάδα της περιόδου που εξετάζουμε, περιγράφει και τους βασικούς παράγοντες εμφάνισης του φαινομένου[3].

Ο Νίκος Μουζέλης, πιστεύει πως παρά την ενσωμάτωση της ελληνικής οικονομίας στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά, στα πρώτα πενήντα χρόνια της εθνικής ανεξαρτησίας, οι μη καπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής μένουν βασικοί και στο βιομηχανικό και στο γεωργικό τομέα[4]. Τονίζοντας πως η επικράτηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής θα έρθει μετά το 1922, αλλά και πως συστατικό στοιχείο αυτού του είδους καπιταλισμού είναι πως χαρακτηρίζεται περιφερειακός και υπανάπτυκτος[5].

Ο Άλκης Ρήγος, πιο συνολικά θέτει ένα εννοιολογικό πλαίσιο γύρω από το ζήτημα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, προκειμένου να υποστηρίξει πως μετά το 1922 γίνεται κυρίαρχος στον ελληνικό κρατικό χώρο, μαζί με την ύπαρξη, μετά το 1932 και του μικροεμπορευματικού[6]. Χαρακτηρίζοντάς τον, για το χρονικό διάστημα που εξετάζουμε στην παρούσα εργασία, ως υπανάπτυκτο μη καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό[7].

Μια κάπως διαφορετική τοποθέτηση, αναπτύσσει ο Κώστας Βεργόπουλος ο οποίος υποστηρίζει πως «η Ελλάδα κατασκευάζεται καθημερινώς και συστηματικώς σύμφωνα με το πρότυπο της περιφερειακής καπιταλιστικής κοινωνίας»[8]. Για αυτό

και υιοθετεί το σχήμα πως η ελληνική οικονομία από την άποψη του βαθμού ενσωμάτωσής της στο διεθνές σύστημα συγκρίνεται μάλλον με τις «κεντρικές» οικονομίες της Δύσης, ενώ από την άποψη της θέσης που έχει εντός της διεθνούς αγοράς προσεγγίζει μάλλον τις «υπανάπτυκτες» περιφερειακές οικονομίες[9].

Στο σημείο αυτό, είναι αναγκαίες κατά τη γνώμη μας, οι κριτικές επισημάνσεις του Πέτρου Πιζάνια ο οποίος εντοπίζει στο Ν. Ψυρούκη το ερμηνευτικό σχήμα, το οποίο όπως είναι φανερό χαρακτηρίζει και ένα μεγάλο τμήμα της βιβλιογραφίας, του καπιταλιστικού κέντρου σε αντιδιαστολή με την υπανάπτυκτη περιφέρεια. Με σκόπιμη την υπενθύμιση που κάνει ο ίδιος, επικαλούμενος τον Wallerstein, πως η διαφορά τους, δηλαδή του κέντρου και της περιφέρειας του καπιταλισμού, βρίσκεται στην ένταση της διαδικασίας συσσώρευσης του κεφαλαίου, και όχι στην απουσία αυτής της συσσώρευσης από την περιφέρεια[10].

Όλες οι θεωρίες, και τα ερμηνευτικά εγχειρήματα, κατά τον Πιζάνια, ιδιαίτερα στην περίπτωση του Ψυρούκη, στην πραγματικότητα εκτιμούν πως « από το τέλος του 18^{ου} αιώνα, που εντείνονται κάποια φαινόμενα ανάπτυξης εμπορευματικών σχέσεων, ως τις αρχές του 20^{ου} που εμφανίζονται με κάποια έκταση τα πρώτα φαινόμενα της εκβιομηχάνισης της ελληνικής οικονομίας, υπάρχει ένα κενό που δεν είναι ούτε φεουδαρχία ούτε βιομηχανικός καπιταλισμός.»[11]. Θα συμπληρώναμε, πως παρόλο που συμφωνούμε με αυτή την εκτίμηση, οι εκτιμήσεις που αναφέραμε παραπάνω από την ελληνική βιβλιογραφία, τοποθετούνται πάνω στο ζήτημα, με το γενικούς χαρακτηρισμούς που δίνουν, για την περίοδο που αναφέρει ο Πιζάνιας.

Από τη μεριά μας υποστηρίζουμε πως η Ελλάδα τη συγκεκριμένη περίοδο που εξετάζουμε βρίσκεται εντός του καπιταλισμού, παρουσιάζοντας διαφορετικές βαθμίδες της εμφάνισης και ανάπτυξής του. Όπως θα δείξουμε και στη συνέχεια, βασιζόμενοι στην εκτίμηση του Λένιν, στα θεωρητικά σημεία του 1^{ου} τόμου των Απάντων του, υποστηρίζουμε πως οι προκαπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής, όπου και όσο υπήρξαν, υποτάχτηκαν στον καπιταλισμό. Θεωρούμε πως θα πρέπει να ξεκινήσουμε από τα θεωρητικά αυτά σημεία που θέτει ο Λένιν, στηριζόμενος σε αρκετές επισημάνσεις του στο Μαρξ, προκειμένου να θέσουμε ένα συγκεκριμένο εννοιολογικό πλαίσιο από τη μεριά μας, και να προχωρήσουμε κατόπιν, στις εκτιμήσεις ελλήνων διανοητών, που ενισχύουν πλευρές αυτής της συλλογιστικής. Σε ενίσχυση όλων αυτών των στοιχείων, θα υπάρξουν και πλευρές δεδομένων και στοιχείων που πρόσφατα σχετικά έχουν δει το φως, σχετικά με την ελληνική οικονομία της περιόδου που εξετάζουμε, και που ενισχύουν, εκτιμούμε, τις κεντρικές μας εκτιμήσεις.

«Όταν λέμε καπιταλισμό, εννοούμε το στάδιο ανάπτυξης της εμπορευματικής παραγωγής, όπου εμπορεύματα δε γίνονται μόνο τα προϊόντα της ανθρώπινης εργασίας, αλλά και η ίδια η εργατική δύναμη του ανθρώπου», τονίζει ο Λένιν. Για να συμπληρώσει, πως στην ιστορική ανάπτυξη του καπιταλισμού σημασία έχουν δύο

στοιχεία, η μετατροπή της φυσικής οικονομίας σε εμπορευματική, και η μετατροπή της εμπορευματικής οικονομίας σε κεφαλαιοκρατική[12]. Άλλωστε ακόμα και τα κατώτερα στάδια της κεφαλαιοκρατικής τεχνικής, είναι εντός του καπιταλισμού. Από την μεριά μας, όπως θα φανεί και αμέσως παρακάτω, θεωρούμε πως αυτές οι δυο διαδικασίες συμβαίνουν παράλληλα, σε διαφορετικές περιοχές του τότε ελληνικού χώρου.

Αυτό που διαφοροποιεί τα πράγματα, είναι η εμφάνιση στη μεγάλη μηχανική βιομηχανία, η παραγωγή μέσων παραγωγής, η οποία και χαρακτηρίζει τον καπιταλισμό στην ανώτερη φάση του[13], και είναι αμφίβολο αν υπήρξε ποτέ στην Ελλάδα. Ταυτόχρονα επιτίθεται σε όσους τοποθετούν την αρχή του καπιταλισμού κατευθείαν στη μηχανική βιομηχανία, παρακάμπτοντας την απλή συνεργασία και τη χειροτεχνία για την αγορά[14].

Στην ελληνική βιβλιογραφία, για παράδειγμα στο Νίκο Μουζέλη, όπως και στο Γιώργο Δερτιλή, είναι καθοριστικό στοιχείο, το γεγονός πως δεν υπάρχει εργατικό δυναμικό πλήρως αποσπασμένο από τη γη και τα μέσα παραγωγής. Σε μια οξύτατη κριτική στους πολιτικούς του αντιπάλους ο Λένιν τονίζει πως «όπως φαίνεται δεν ξέρουν καν ότι ο καπιταλισμός, όσο βρισκόταν σε σχετικά χαμηλές βαθμίδες ανάπτυξης, πουθενά δε μπόρεσε να αποσπάσει ολότελα τον εργάτη από τη γη. Σχετικά με τη Δυτική Ευρώπη ο Μαρξ διατύπωσε το νόμο, ότι μόνο η μεγάλη μηχανική βιομηχανία απαλλοτριώνει οριστικά τον εργάτη» αλλά και «...γιατί ο καπιταλισμός στο στάδιο της απλής συνεργασίας και της μανιφακτούρας ποτέ και πουθενά δε συνεπαγόταν την πλήρη απόσπαση του δουλευτή από τη γη, χωρίς για αυτό να παύει καθόλου, όπως είναι ευνόητο, να είναι καπιταλισμός»[15]. Η ίδια η απαλλοτρίωση της αγροτιάς γίνεται από τον ίδιο τον αδερφό της το μικροαστό[16], χαρακτηριστικό που επισημαίνει η ελληνική βιβλιογραφία, όπως θα δούμε παρακάτω, και για τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό.

Υπενθυμίζει πως όπως και στον ελληνικό χώρο, «στην καθαρή του μορφή το προτσές εξέλιξης του καπιταλισμού άρχισε στην πραγματικότητα (λ.χ. στην Αγγλία) με το καθεστώς των μικρών, σκόρπιων εμπορευματοπαραγωγών και με την ατομική τους ιδιοκτησία, που ήταν καρπός της δουλειάς τους»[17].

Σε ενίσχυση των προηγούμενων, ο Λένιν υπενθυμίζει πως η υποταγή της πλειοψηφίας των παραγωγών στο κεφάλαιο, αρχίζει από το εμπορικό και το τοκογλυφικό κεφάλαιο, και μετά περνάει στο βιομηχανικό καπιταλισμό, ο οποίος όμως από τεχνική άποψη δε διαφέρει καθόλου από τα παλιά συστήματα παραγωγής. Οργανώνει τη βιοτεχνία και τα βιοτεχνικά επαγγέλματα βασιζόμενος στη χειρωνακτική κυρίως εργασία, και χωρίς να αποσπά τελείως το μισθωτό εργάτη από τη γη του, και ολοκληρώνει την ανάπτυξή του με τη μεγάλη μηχανική βιομηχανία. Είναι λάθος η αντίληψη λοιπόν, πως ο απαλλοτριωμένος από τη γη εργάτης είναι ο απαραίτητος όρος του καπιταλισμού γενικά, και όχι μόνο της ανώτερης φάσης του,

της μεγάλης μηχανικής βιομηχανίας[18]. Και συμπληρώνει παρακάτω, πως η κεφαλαιοκρατική παραγωγή στη γεωργία αρχίζει από τη στιγμή που ανάμεσα στους παραγωγούς και τους καταναλωτές παρεμβαίνει ο κεφαλαιοκράτης, έστω και αν απλώς αγοράζει από τον αυτοτελή φαινομενικά παραγωγό έτοιμο εμπόρευμα[19]. Το εμπορικό και τοκογλυφικό κεφάλαιο υποτάσσουν την εργασία, και χωρίς να μετατρέπουν σε πολλές περιπτώσεις τον παραγωγό σε μισθωτό εργάτη, απομυζώντας από αυτόν όχι λιγότερη υπεραξία από όση απομυζά το βιομηχανικό κεφάλαιο από τον εργάτη[20].

Ο μικροαστικός χαρακτήρας της ελληνικής οικονομίας, για τους συγγραφείς που δείξαμε προηγουμένως, αποτελεί ένα στοιχείο της καθυστέρησης και του προκαπιταλιστικού χαρακτήρα της Ελλάδας. Εξετάζοντας το ίδιο κοινωνικό φαινόμενο ο Λένιν επισημαίνει πως ο μικροαστός διαφέρει από το μεγαλοαστό, στο γεγονός πως δουλεύει και ο ίδιος[21], εκμεταλλευόμενος παρόλα αυτά εργατική δύναμη, σε διαφορετικά ενδεχομένως μεγέθη εργατικού δυναμικού. Ενταγμένος όμως, και αυτό είναι που θέλουμε να τονίσουμε εδώ, στην κοινωνική σχέση που με διάφορες μορφές κυριαρχεί στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία και που ο Μαρξ την έχει εκφράσει με τον τύπο χρήμα- εμπόρευμα-χρήμα συν μια προσαύξηση[22].

Λίγοι, είναι η αλήθεια συγγραφείς, έχουν στηρίξει την εκτίμηση για έναν ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, ενταγμένο στον καπιταλισμό. Η παραδοχή του Βασίλη Παναγιωτόπουλου για παράδειγμα, είναι σαφής. « Αν όμως σα βιομηχανική επανάσταση προσδιορίζουμε μια ολόκληρη ιστορική περίοδο και κυρίως ένα ορισμένο επίπεδο ανάπτυξης του καπιταλισμού και την εμφάνιση νέων παραγωγικών σχέσεων, τότε ο όρος μπορεί να ισχύει για την Ελλάδα και για τις άλλες βαλκανικές χώρες κατά την εποχή αυτή». Και ακόμα πιο καθαρά λίγο παρακάτω όταν διαπιστώνει «Πέρα από το ζήτημα της ιδεολογικής φόρτισης και της χρησιμοποίησης για πρακτικές πολιτικές ανάγκες της σχετικής ορολογίας, ο καπιταλιστικός χαρακτήρας της ελληνικής οικονομίας και συνακόλουθα ο αντίστοιχος χαρακτήρας του κοινωνικού σχηματισμού και του κράτους δε μπορεί να αμφισβητηθεί, παρά την επιβίωση, σε όλα τα επίπεδα, ισχυρών προκαπιταλιστικών σχέσεων»[23]. Ο Βεργόπουλος υποστηρίζει πως «το καπιταλιστικό μηχάνημα, το οποίο επρόκειτο να φέρει την ανάπτυξη του αστικού καπιταλισμού στην Ελλάδα, συγκροτήθηκε ιστορικά ήδη από τα έτη 1860 και 1870», επικαλούμενος τον Ζολώτα, και τονίζοντας πως αυτή η περίοδος αντιστοιχεί, με την περίοδο διακυβέρνησης από τον Κουμουνδούρο[24].

Ένα δεύτερο, αλλά εξίσου κρίσιμο ζήτημα, για την εκτίμηση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, είναι αυτό της ταξικής διαστρωμάτωσης της ελληνικής κοινωνίας, για την περίοδο που μας ενδιαφέρει. Και είναι φυσικό, να έχει απασχολήσει και αυτό τη σχετική βιβλιογραφία. Όσο αφορά τον ορισμό των τάξεων, ως έννοια, υιοθετούμε τη λενινική διατύπωση, που την ορίζει ως ομάδες προσώπων που ξεχωρίζουν όσον αφορά το ρόλο που παίζουν μέσα στο σύστημα των σχέσεων

παραγωγής, τους όρους παραγωγής και τα συμφέροντα που καθορίζονται από αυτούς τους όρους[25]. Η συνειδητοποίηση από τη μεριά τους, για το ρόλο που καλούνται να παίξουν, με βάση αυτές τις προϋποθέσεις, η κατανόηση του αντιπάλου, είναι πλευρές που αφορούν την ίδια την πολιτική πάλη, παίζουν ρόλο στην αυτογνωσία και τη συγκρότηση σε μορφές μιας τάξης, όμως δεν μπορεί να υπερβαίνουν τους αντικειμενικούς όρους, κατά τη γνώμη μας, που θέτει ο Λένιν, και τελικά να αυτονομούνται για το χαρακτηρισμό μιας τάξης. Κατά την άποψη που διατυπώνουμε εδώ, συμβατή με τη λενινική εκτίμηση, (η οποία αξίζει να σημειώσουμε πως δεν υποτιμά διόλου τα ζητήματα αυτοσυνείδησης μιας τάξης), εάν μια τάξη συγκροτείται όταν συνειδητοποιεί πλήρως τη θέση και το ρόλο της, και μιλάμε ιδιαίτερα για την εργατική, τότε αυτό συμβαίνει μόνο τις στιγμές της σύγκρουσής της με τον αντίπαλό της.

Για ένα μεγάλο κομμάτι της κλασσικής βιβλιογραφίας, και ως συνέπεια της γενικής ανάλυσης για την συγκρότηση της αστικής τάξης, υπάρχει η διαπίστωση για την έλλειψη μιας κοινωνικής τάξης οργανωτή της παραγωγής, αλλά και δημιουργού μιας αυτόνομης ανάπτυξης της δομής μιας χώρας[26].

Ο Ρήγος θέτει καθαρά το ζήτημα της συνείδησης των αντιπάλων, για τη διαμόρφωση μιας τάξης[27]. Από αυτή τη σκοπιά, υιοθετεί και τον ορισμό του Νίκου Πουλαντζά για το τι συνιστά εθνική αστική τάξη[28]. Όπως ταυτόχρονα και την εννοιολόγηση και πάλι του Πουλαντζά για τη μικροαστική τάξη[29].

Από την πλευρά μας, θα θέλαμε να υπενθυμίσουμε, την εκτίμηση του Γιώργου Αλεξάτου, ενταγμένη και αυτή από μια άλλη οπτική στην παράδοση του Νίκου Πουλαντζά, όταν λέει πως «...εμπλέκεται η εργατική τάξη στην πάλη των τάξεων και συγκροτείται το εργατικό κίνημα. Για το οποίο μπορούμε να μιλήσουμε όταν και όπου εκδηλώνονται μορφές συλλογικής οργάνωσης και δράσης ενάντια στην καπιταλιστική εκμετάλλευση, ανεξαρτήτως του αν αυτοί οι φορείς της δραστηριότητας, άτομα ή συλλογικότητες, έχουν συνείδηση των συνολικότερων αποτελεσμάτων της πρακτικής τους»[30]. Η παρακάτω όταν γράφει στο ίδιο έργο του, ότι η εξατομίκευση των εργατών τους εμποδίζει να αποκτήσουν συνείδηση της κοινής ταξικής τους θέσης. Όμως παρόλα αυτά όπως χαρακτηριστικά τονίζει στο ίδιο χωρίο «Η εργατική τάξη, έτσι, ενοποιείται με την ανάδειξή της σε κοινωνική δύναμη, στο βαθμό που παρεμβαίνει στην πολιτική πάλη»[31]. Έχει σημασία η διαφορά. Ενοποιείται δε δημιουργείται εξ αρχής. Είναι χαρακτηριστικό μάλιστα, πως ακόμα και προς το τέλος της περιόδου που εξετάζουμε, το 1908, συγκροτείται και στην Ελλάδα, ο Σύνδεσμος Βιομηχάνων-Βιοτεχνών, ο οποίος έχει ως στόχο την οργανωμένη πάλη της εργατικής τάξης. Λίγο πριν, τον Αύγουστο του 1907, η εφημερίδα Ακρόπολις, χαρακτηρίζει το φαινόμενο των απεργιών μικρόβιο ενδημικό πλέον[32].

Θα συμπληρώναμε απαραίτητα εδώ, τις επισημάνσεις του Παντελή Πουλιόπουλου, πως «το προλεταριάτο είναι μια ενιαία κοινωνική τάξη, όπως και η

αστική, από την άποψη της θέσης του μέσα στο σύστημα της παραγωγής, της σχέσης του με τα μέσα της παραγωγής, της οικονομικής του αντίθεσης με τους μονοπωλητές των μέσων αυτών». Και παρακάτω «όχι μόνο στη σχετικά καθυστερημένη Ελλάδα, μα και στις προοδεύουσες χώρες ζει και κινείται ακόμα (το προλεταριάτο σ.σ.), ως ένα σημείο μέσα στο περιβάλλον που κάνει ο ωκεανός της μικροαστικής μάζας»[33].

Για να είμαστε σαφείς, στην Ελλάδα, ο βιομηχανικός καπιταλισμός και ο συνακόλουθος ολοκληρωμένος πολιτικός αστισμός, δεν συγκρούονται με καμιά φεουδαρχική, ή οποιαδήποτε άλλη προκαπιταλιστική ιστορική φάση. Στην Ελλάδα λειτουργεί η πάλη των τάξεων, ανάμεσα στην αστική τάξη που επιδιώκει να προωθήσει την πρωταρχική συσσώρευση του κεφαλαίου από τη μια, και την αντίσταση των εμπορευματοπαραγωγών του καπιταλισμού, όπως φυσικά και ενός τμήματος των αγροτών που αρνούνται να περάσουν στη θέση του προλετάριου, και φυσικά το εργατικό βιομηχανικό δυναμικό, μικρό ποσοτικά στην αρχή της περιόδου που εξετάζουμε, αλλά και ευρύτερα των εργαζομένων.

Την αντίσταση αυτή, στον επιδιώκοντα την επέλαση βιομηχανικό καπιταλισμό, το αστικό κράτος τη λαμβάνει υπόψη. Και μάλιστα είναι και ένας παράγοντας των δυσκολιών που γνωρίζει η ελληνική αστική τάξη να «ολοκληρωθεί» καπιταλιστικά, δηλαδή βιομηχανικά[34].

Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός, βρίσκεται εντός του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Αλλά και πιο συγκεκριμένα, θα δούμε ότι έχει προωθημένους τομείς της οικονομίας, διασυνδεδεμένους με τα διεθνή καπιταλιστικά κέντρα, και μάλιστα σε κάποια από αυτά πρωταγωνιστεί. Ότι η θέση του στον παγκόσμιο καπιταλιστικό καταμερισμό εργασίας, σε συνδυασμό με τις αλυτρωτικές πολιτικές, την συνεχή απειλή του πολέμου, την πραγματοποίησή του τουλάχιστον σε μια περίπτωση, καθιστούσαν τα βήματά του ασταθή, με προχωρήματα και υποχωρήσεις, με αναπτυξιακές περιόδους αλλά και κρίσεις. Και μάλιστα, θα φανεί στις εκτιμήσεις μας για την ελληνική πολιτική σκηνή της περιόδου, ότι η κρίση της δεκαετίας του 1890, καθώς και η συνεπακόλουθη πτώχευση, δεν έχει να ζηλέψει σε τίποτα τους σύγχρονους τρόπους, με τους οποίους η κυρίαρχη τάξη επιχειρεί να περάσει τα αναπτυξιακά της εγχειρήματα, σε βάρος των εκμεταλλεζόμενων τάξεων.

Για να δούμε καλύτερα στοιχεία της ελληνικής πραγματικότητας, αξίζει να αναφερθούμε σε κάποιους τομείς της οικονομίας με ιδιαίτερη σημασία (γεωργία, εξωτερικό εμπόριο, βιομηχανία, μη γεωργικοί κλάδοι γενικά, μεταβολές στην ύπαιθρο, ναυτιλία κ.τ.λ.). Είναι προφανές, πως εδώ αξιολογούμε στοιχεία που επιβεβαιώνουν την βασική μας εκτίμηση, ή γενικότερα στοιχεία, που και η ελληνική βιβλιογραφία έχει επικαλεστεί, αλλά με διαφορετικά συμπεράσματα.

Ο Παναγιωτόπουλος τονίζει πως η ανάπτυξη του καπιταλισμού είναι αδιανόητη χωρίς την ύπαρξη ευνοϊκών συνθηκών για μια εσωτερική αγορά και χωρίς

οι καπιταλιστικές σχέσεις να έχουν μπει στον αγροτικό τομέα, που σημαίνει αύξηση της παραγωγικότητας, πτώση του ποσοστού κέρδους και μετατροπή ενός τμήματος των αγροτών σε βιομηχανικούς εργάτες της πόλης. Μας υπενθυμίζει, και αυτό είναι το κρισιμότερο πάνω στο θέμα μας, πως στην Ελλάδα παρόμοιες εκδηλώσεις του καπιταλισμού εμφανίζονται στον ελληνικό αγροτικό χώρο γύρω στα 1870, με τρόπο στοιχειώδη, αλλά όπως χαρακτηριστικά λέει, εμφανή και οριστικό[35]. Ο Βεργόπουλος μάλιστα υποστηρίζει, ιδιαίτερα για το θέμα των τσιφλικιών, ζήτημα που αφορά κυρίως τα εδάφη που προσαρτήθηκαν μετά το 1881, πως αυτά δεν έχουν τίποτα το φεουδαρχικό, ή προκαπιταλιστικό θα λέγαμε, επικαλούμενος τον τούρκο καθηγητή Barkan, που υπογραμμίζει τον καπιταλιστικό χαρακτήρα των τσιφλικιών[36].

Έχει γίνει μεγάλη συζήτηση, πως οι σταφιδοφόρες περιοχές της ΒΔ Πελοποννήσου, παρότι συνδεδεμένες με εξωτερικές αγορές, δεν μπόρεσαν να ξεπεράσουν τα προκαπιταλιστικά τους χαρακτηριστικά. Από τη μεριά μας, αξίζει να υπενθυμίσουμε πως «Όταν οι παραγωγοί αρχίζουν να εργάζονται όχι για την τοπική αγορά, αλλά για μια απομακρυσμένη και ακαθόριστη αγορά, τότε έρχεται και η τεχνική πρόοδος. Η πρώτη και βασική έκφραση των νέων όρων καπιταλιστικής πώλησης εκδηλώνεται με το γεγονός πως ο παραγωγός πέφτει σε οικονομική εξάρτηση από τον έμπορο. Από τη στιγμή μάλιστα που ανάμεσα στον παραγωγό και τον καταναλωτή παρεμβάλλεται ο κεφαλαιοκράτης επιχειρηματίας, τότε έχουμε μια από τις μορφές της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Όλα αυτά επιβεβαιώνουν τη θέση πως η εμπορευματική οικονομία, η χρηματική οικονομία, είναι κεφαλαιοκρατική οικονομία»[37].

Έτσι λοιπόν και στην Ελλάδα, παρατηρείται το πέρασμα σε μια διαδικασία σχετικής εκμηχάνισης του γεωργικού τομέα, κατευθύνονται κεφάλαια όχι μόνο σε εμπορική κατεύθυνση αλλά στη βελτίωση της δευτερογενούς επεξεργασίας των γεωργικών προϊόντων. Στην Ελλάδα, για παράδειγμα, η αύξηση και επέκταση της σταφιδοκαλλιέργειας, από τη μια είχε ως επίδραση, όταν εμφανίστηκε η κρίση, την εμφάνιση ενός εξαιρετικού κοινωνικού και οικονομικού προβλήματος, ταυτόχρονα όμως σήμαινε την ανάπτυξη της βιομηχανικής επεξεργασίας των προϊόντων, άρα την τάση για ανέβασμα της τεχνικής. Ο Σωκράτης Πετμεζάς μάλιστα, μας δίνει τη δυνατότητα να δούμε πλευρές των τεχνικών βημάτων που γίνονταν στο γεωργικό τομέα [38]. Καινοτομίες και τεχνικά έργα με στόχο το κέρδος, εμφυτεύσεις και εμβολιασμοί, μια σειρά αλλαγές στην ύπαιθρο, σε καπιταλιστική κατεύθυνση οι οποίες σε μεγάλο βαθμό έχουν υποτιμηθεί και θεωρηθεί κυρίως ως διαδικασίες εντάσεως εργασίας, χωρίς κεφάλαιο. Η ίδια μάλιστα η σημασία της σταφιδοπαραγωγής είναι καθοριστική και στην περίοδο της ακμής της, γιατί δημιουργεί αυτό που οι οικονομολόγοι ονομάζουν συνέργεια, δηλαδή οικονομίες κλίμακας, και όχι αντίθεση με τους υπόλοιπους παραγωγικούς τομείς της γεωργίας, αλλά και της οικονομίας γενικότερα. Διευκολύνει τη μετακίνηση των αγροτικών πληθυσμών, προσφέροντας εποχιακή μισθωτή εργασία, πράγμα για το οποίο αν

είχαμε στοιχεία πληρέστερα, θα ανέβαζε ακόμα περισσότερο το προλεταριάτο ή μισοπρολεταριάτο ποσοτικά, το οποίο σε μεγαλύτερο βαθμό ζούσε από την εργασία του σε γεωργικούς τομείς, συνδεδεμένους με το εξωτερικό εμπόριο, αφήνοντας τα παράγωγα του μικρού του κλήρου για την ιδιοκατανάλωση.

Η ελληνική οικονομία, με αιχμή του δόρατος το εξωτερικό εμπόριο με τις προωθημένες οικονομικά αγορές της Ευρώπης, και για συγκυριακούς λόγους, όπως η καταστροφή των αμπελώνων της Γαλλίας, προχωράει λοιπόν γοργά στον καπιταλιστικό ταξικό διαχωρισμό της υπαίθρου, ενώ ταυτόχρονα εντείνεται η εσωτερική μετανάστευση. Έχουν γραφτεί πολλά προς ενίσχυση του γεγονότος της καθυστέρησης, της μη καπιταλιστικής φυσιογνωμίας του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, το γεγονός της εξάρτησης από το εξωτερικό εμπόριο, όπως γράφεται, από κάποια εμπορικά γεωργικά προϊόντα, κυρίως τη σταφίδα. *«Η ανάγκη όμως της εξωτερικής αγοράς για μια κεφαλαιοκρατική χώρα δεν καθορίζεται καθόλου από τους νόμους της πραγματοποίησης του κοινωνικού προϊόντος (και της υπεραξίας ειδικά), αλλά πρώτο, από το γεγονός ότι ο καπιταλισμός εμφανίζεται μόνο ως αποτέλεσμα της πλατιά αναπτυγμένης εμπορευματικής κυκλοφορίας, που ξεπερνάει τα όρια του κράτους. Για αυτό δεν μπορούμε να φανταστούμε το κεφαλαιοκρατικό έθνος χωρίς εξωτερικό εμπόριο, ούτε και υπάρχει τέτοιο έθνος.»* [39].

Αξίζει να κρατήσουμε την παρατήρηση του Valentin Georgescu, πως θα πρέπει να προβληματιστούμε στη βάση μιας μη ιδιόμορφου τύπου βιομηχανικής επανάστασης στην Ευρώπη, αλλά αντίθετα, να εκτιμήσουμε το ενδεχόμενο να έχουμε βιομηχανικές επαναστάσεις ιδιόμορφου νοτιοανατολικού προτύπου, ή πολλαπλών εθνικών μοντέλων[40]. Ο Αλεξάντος υπενθυμίζει, χρησιμοποιώντας σχετική παραπομπή από τη Χριστίνα Αγριαντώνη, πως ο ελληνικός καπιταλισμός μέχρι το 1860 είναι περισσότερο «εμπορικός», παρά «παραγωγικός»[41]. Στο ίδιο έργο άλλωστε, ο Αλεξάντος θυμίζει και πάλι από την Αγριαντώνη, πως στην Ελλάδα είχαμε διαδικασία εκβιομηχάνισης μακρόχρονη και επίμονη, που δεν προχώρησε γραμμικά, , αλλά με διαδοχικά άλματα[42]. Και όπως επισημαίνει ο Χατζηιωσήφ, αυτή η έλλειψη αφορά κυρίως την απουσία τομέα παραγωγής μέσω παραγωγής[43].

Όμως πόσες χώρες μπορούν να χαρακτηριστούν καπιταλιστικές εκείνη την περίοδο, με κύριο κριτήριο την ανάπτυξη παραγωγής μέσω παραγωγής. Η συζήτηση αυτή, σε ότι αφορά την Ελλάδα, συνεχίστηκε και μετά την περίοδο που εξετάζουμε, εντός του κομμουνιστικού κινήματος. Είναι χαρακτηριστική η διαπίστωση που κάνει ο Παντελής Πουλιόπουλος [44] , όταν κάνει κριτική στην καθοδήγηση του ΚΚΕ, για τα αποτελέσματα της 6^{ης} Ολομέλειας της ΚΕ του Γενάρη του 1934: *« Από την άποψη της οικονομίας η ουσία της αστικοδημοκρατικής επανάστασης είναι η αγροτική μεταρρύθμιση και η κατάργηση των φεουδαρχικών σχέσεων. ...Είναι ολοφάνερος ο επηρεασμός της (της ΚΕ ΤΟΥ ΚΚΕ, σημείωση δική μας) από το πνεύμα της ουτοπικής αναζήτησης ενός χημικά ολοκάθαρου και άμιχτου καπιταλισμού, τέτοιου που δεν υπάρχει πραγματικά σε καμιά χώρα, παρά μόνο σαν αφαίρεση στην επιστημονική*

ανάλυση». Αυτή η επισήμανση του Πουλιόπουλου, μας κάνει ιδιαίτερα επιφυλακτικούς, σε οποιοσδήποτε άμεσες συγκρίσεις του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, ενός σχηματισμού με χρόνια ανοιχτά ζητήματα από τη μεριά των κυρίαρχων τάξεων, για εδαφική επέκταση, και την κάθε φορά εθνική ολοκλήρωση, όπως την όριζε σε κάθε καμπή η κυρίαρχη ιδεολογία και το ηγετικό πολιτικό προσωπικό, με οποιοδήποτε υπόδειγμα δυτικού τύπου, σε ότι αφορά τους ρυθμούς και την ποιότητα ανάπτυξης της βιομηχανικής φάσης του ελληνικού καπιταλισμού. Την ίδια διαπίστωση, κάνει χαρακτηριστικά ο Πουλιόπουλος ακόμα και το 1934 [45]. Την ίδια άποψη, επικαλούνται και άλλοι συγγραφείς, όταν μιλούν για την ελληνική οικονομία ακόμα και μετά τη μεταπολίτευση.

Ο ίδιος όμως ο Πουλιόπουλος, ακόμα και όταν ο ίδιος διαπιστώνει την έλλειψη βαριάς βιομηχανίας, που για την καθοδήγηση του ΚΚΕ, ήταν βασικό κριτήριο για το μη καπιταλιστικό δρόμο ανάπτυξης της Ελλάδας δίνει μια πρώτη απάντηση όταν γράφει « *Ο σταλινισμός κι εδώ αγνοεί το διεθνικό καταμερισμό εργασίας και αρνιέται τους ιστορικοϋλιστικούς όρους της κοινωνικής εξέλιξης. Αντικρίζει τη μετατροπή των φυσικών δυνάμεων σε παραγωγικές ανεξάρτητα από το διαλεκτικό συσχετισμό που βρίσκονται οι παραγωγικές δυνάμεις από τις παραγωγικές σχέσεις (κοινωνικές συνθήκες)*»[46]. Η αδυναμία δηλαδή, της έλλειψης των απαραίτητων πρώτων υλών, για τη δημιουργία μιας βαριάς βιομηχανίας, δεν μπορεί να αποτελεί κριτήριο για να εκτιμηθεί ως όλο, η θέση μιας χώρας εντός του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής ή όχι. Άλλωστε με αυτό το κριτήριο, οι μεγάλες καπιταλιστικές χώρες, δε θα έπρεπε ποτέ να αποκτήσουν βαριά βιομηχανία, ενώ αντίθετα οι αποικίες της Αφρικής και της Ασίας θα έπρεπε να έχουν μετατραπεί σε καπιταλιστικούς κολοσσούς. Με αυτό το σκεπτικό τίθεται εκτός όχι μόνο ο διεθνικός καπιταλιστικός καταμερισμός εργασίας, αλλά και η πολιτική, η οποία τελικά συμπυκνώνει και τις διεθνείς σχέσεις, και τη θέση μιας χώρας.

Ξαναγυρίζοντας στο ζήτημα της ελληνικής βιομηχανίας, θα πρέπει να πούμε πως τα λίγα πραγματικά βιομηχανικά κέντρα, έχουν στη σχετική βιβλιογραφία κυρίως τη θέση ενός περιθωριακού φαινομένου, κάτω από την ηγεμονική παρουσία μιας προκαπιταλιστικής και καθυστερημένης υπαίθρου. Η Χριστίνα Αγριαντώνη, τοποθετούμενη ειδικά για τη βιομηχανική πλευρά του θέματος, υπενθυμίζει [47] , πως η εκμηχάνιση της παραγωγής, καθώς και η ίδια η εκβιομηχάνιση, δε διαδόθηκε με την ίδια ταχύτητα, ούτε και στις κοιτίδες του φαινομένου, δηλαδή στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες. Ενώ ταυτόχρονα, περιοδολογεί συγκεκριμένα την πορεία της διαδικασίας εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα. Θα έλεγε κανείς μάλιστα, πως με αφορμή τη σταφίδα, και πάνω στην ανάγκη κεφαλαιακής αξιοποίησής της, δημιουργείται ένα πραγματικό χρηματιστικό κεφάλαιο, στην περίπτωση της Ενιαίας Σταφιδικής Τράπεζας, η επιτυχία της οποίας σε μεγάλο βαθμό οφείλεται στο γεγονός ότι η Εταιρεία Οίνων και Οινοπνευμάτων, η οποία είχε τη βιομηχανική αξιοποίηση των παραγώγων της σταφίδας, συμμετείχε ταυτόχρονα στον όμιλο της Τράπεζας Αθηνών, και έτσι μπορούσε να πουλάει στην Ενιαία Σταφιδική Τράπεζα το

παρακράτημα της σταφίδας σε χαμηλές τιμές. [48] Στην περίοδο που εξετάζουμε, θα πρέπει αναφέρουμε πως η βιομηχανία καταλαμβάνει τη δεύτερη θέση σε ιδρύσεις Ανωνύμων Εταιρειών. Και παρότι κάποιος θα μπορούσε να πει, πως ο προσωποπαγής και οικογενειακός χαρακτήρας τους, τουλάχιστον στην πρώτη φάση, μαρτυρά ίσως, ένα στοιχείο καθυστέρησης, η Ιωάννα Πεπελάση Μινόγλου [49] μας τονίζει «*ότι το χαρακτηριστικό αυτό δεν ήταν αποκλειστικά ελληνικό, κάτι αντίστοιχο συναντάμε και στις ναυτιλιακές επιχειρήσεις της νοτιοανατολικής Αγγλίας το 19^ο αιώνα*». Το γεγονός ότι οι βιομηχανικές εστίες στην Ελλάδα, όπως στην Ερμούπολη, τροφοδοτήθηκαν από μετανάστες, θέτει ένα καίριο ζήτημα, που δεν έχουμε το χώρο να αναπτύξουμε, ότι δηλαδή, ακόμα και οικονομίες κολοσσοί, σε μεγάλο βαθμό αναπτύχθηκαν και στηρίχθηκαν σε μεταναστευτικό δυναμικό, όπου όπως και στην ελληνική περίπτωση, επιτάχυνε την κεφαλαιοκρατική εδραίωση. (Παρόλα αυτά όμως, η Ελληνική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου, ανάμεσα στους 1500 εργαζόμενους που απασχολεί, μόνο το 1,3% είναι αλλοδαποί). Ο δυναμισμός, και η ανισομετρία στην ποιότητα της ελληνικής βιομηχανίας, αποτυπώνεται στην ενότητα των αποτιμήσεων που κάνει η Χριστίνα Αγριαντώνη, όπου εξετάζει κρίσιμα ζητήματα, όπως είναι η εγγύτητα, τοπικά, των πρώτων υλών, η σχέση ιπποδύναμης και εργατικού δυναμικού[50]. Οι επισημάνσεις μάλιστα αυτές, μας προστατεύουν όχι μόνο από τις θεωρίες περί καθυστέρησης της διαδικασίας εμφάνισης του καπιταλισμού στην Ελλάδα, αλλά και από αυτές, που ούτε λίγο ούτε πολύ, βλέπουν τον καπιταλισμό, ήδη από τις παραμονές της επανάστασης του 1821, λογικές που θέτουν σοβαρά ζητήματα διάκρισης, ταξικών διαφοροποιήσεων σε μια κοινωνία, που δεν είναι το ίδιο όμως, με την κεφαλαιοκρατική ταξική κοινωνία. Άλλωστε όπως γράφει και ο Μαρξ σελίδα, με αυτή την έννοια θα μπορούσαμε να ορίσουμε ως καπιταλισμό, ακόμα και τα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια[51].

Παρόλο, που η κυρίως φάση ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας και ειδικά της βιομηχανίας, είναι από το 1890 και μετά, η Αγριαντώνη καταγράφει: «*Ωστόσο η πύκνωση στο χρόνο και η γεωγραφική διασπορά της κίνησης πείθουν ότι υπερβαίνει τις επιμέρους συγκυρίες και αντιστοιχεί σε ευρύτερες τάσεις της οικονομίας, νέες κοινωνικές διαθεσιμότητες και επιχειρηματικές επιλογές. Το αποτέλεσμα ήταν περίπου 110 ατμοκίνητα εργοστάσια το 1875 (από αυτά μόλις τα 22 υπήρχαν το 1867), σε αρκετές πόλεις, από τον Πειραιά και την Ερμούπολη ως την Πάτρα, την Κέρκυρα, την Καλαμάτα, ή τη Χαλκίδα, και σε κλάδους διαφορετικούς όπως η βαμβακουργία, αλευροβιομηχανία, ελαιουργία, σαπωνοποιία, βυρσοδεψία, μηχανουργία, ελαιουργία κ.τ.λ.*» [52]. Συγκεντρώνει μάλιστα ποιοτικά χαρακτηριστικά ενός κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, σαν αυτά που επισημάνσαμε παραπάνω. Δηλαδή, συγκεντρώνεται η εργοστασιακή βιομηχανία στην Ελλάδα, κυρίως σε α) πόλεις λιμάνια, και μάλιστα με ιδιαίτερο βάρος στο εξαγωγικό εμπόριο, πράγμα, που από μια άλλη σκοπιά, υπενθυμίζει τη σημασία των θαλάσσιων μεταφορών στην Ελλάδα της εποχής, β) στεγάζεται σε νέα κτίρια, πράγμα που μαρτυρά αύξηση της επένδυσης κεφαλαίου γ) δεν παρατηρείται μόνο σε κλάδους εντάσεως εργασίας, αλλά εντάσεως κεφαλαίου, με

χαρακτηριστικό παράδειγμα τη νηματουργία δ) κατευθύνεται στην κάλυψη της εγχώριας αγοράς.

Αν έτσι είναι η κατάσταση σε ότι αφορά τη βιομηχανική πλευρά των ζητημάτων, τι συμβαίνει στην ύπαιθρο, στην ταξική διαστρωμάτωσή της, γενικά στην οικονομία της; Ο Μοσκόφ αναφέρει πως το 30% της καλλιεργημένης έκτασης μέσα στο σύνολο του Βασιλείου, στα 1896, το κατέχει μεγάλη ιδιοκτησία, το 20% της γης στο παλιότερο κράτος, και το 50% στις μετά το 1881 προσαρτημένες εκτάσεις[53]. Αυτή τη μεγάλη ιδιοκτησία υποστήριξε σε αντίθεση με τους προκατόχους του ο Τρικούπης, η οποία οδήγησε στην αύξηση του κόστους ζωής και στην άνοδο των μεροκάματων στη βιομηχανία[54]. Επεκτείνοντας ο Βεργόπουλος, τονίζει πως η αιτία αυτής της ανοδικής κίνησης του κόστους ζωής, και πιο ειδικά της τιμής του σίτου που είναι καθοριστική στο κόστος ζωής, επισημαίνει πως σύμφωνα με την ανάλυση της έγγειας προσόδου, η υπερτίμηση αυτή εξηγείται από την ανάπτυξη του μη αγροτικού, και ειδικότερα του βιομηχανικού τομέα μετά το 1880[55]. Άλλωστε και ο Λένιν τονίζει πως η «γαιοπρόσοδος προϋποθέτει την αστική οργάνωση της γεωργίας, δηλαδή πρώτο την πλέρια υποταγή της στην αγορά, και δεύτερο, τη δημιουργία και στη γεωργία των ίδιων τάξεων που χαρακτηρίζουν και την κεφαλαιοκρατική βιομηχανία, της αστικής τάξης και του προλεταριάτου»[56].

Ο Πετμεζάς, περιγράφει πολύ γλαφυρά, τις κοινωνικές μεταβολές της ελληνικής υπαίθρου, υπενθυμίζοντας τη μετακίνηση στα μεγάλα αστικά κέντρα εργατικού δυναμικού από την ύπαιθρο, προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα, μετά τη μεγάλη σταφιδική κρίση, η οποία συμπίπτει άλλωστε και με την άνοδο στη συμμετοχή στο ΑΕΠ, της ελληνικής βιομηχανίας[57]. Αυτή μάλιστα, η αργή αλλά σταθερή διαδικασία ταξικής διαφοροποίησης στη γεωργία, που δε δίνει τη δυνατότητα για τη γρήγορη τροφοδότηση της βιομηχανίας με εργατικό δυναμικό, πρέπει να τη συναρτήσουμε με τα περίφημα οικογενειακά νοικοκυριά και τους συνεταιρισμούς, στα οποία όπως μας υπενθυμίζει και ο Λένιν, σε πολλές περιπτώσεις συγκαλύπτουν το προχώρημα της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής στο χωριό[58].

Έχει γίνει πραγματικά μεγάλη συζήτηση για το μεγάλο ποσοστό της ιδιοκτησίας και μικροιδιοκτησίας της γης, πράγμα το οποίο οφείλεται υποτίθεται για τη μη καπιταλιστική ταξική διαφοροποίηση στο χωριό. Η απάντηση έρχεται πιο emphaticά από το παράδειγμα που παραθέτει ο Λένιν. «*Η Αγγλία είναι η κλασική χώρα του γεωργικού καπιταλισμού. Και σε αυτή τη χώρα τα 40,8% των φάρμερ δεν έχουν μισθωτούς εργάτες. Τα 68,1% των φάρμερ δεν έχουν περισσότερους από 2 εργάτες, τα 82% των φάρμερ δεν έχουν περισσότερους από 4 εργάτες*»[59]. Η συγκεκριμένη διαπίστωση βρίσκει την εφαρμογή της και στην ελληνική περίπτωση με αφορμή της σταφιδοκαλλιέργεια όπως χαρακτηριστικά αποτυπώνει ο Φραγκιάδης όταν γράφει «*Μια ένδειξη για τη συνολική επίπτωση των αντίρροπων αυτών παραγόντων αποτυπώνεται στην κατανομή της ιδιοκτησίας των σταφιδαμπέλων, η οποία, σύμφωνα με σποραδικές πληροφορίες για τη δυτική Πελοπόννησο, στην*

τελευταία περίοδο πριν από τη σταφιδική κρίση του 1893, ήταν σχεδόν ισόρροπα κατανεμημένη μεταξύ αγροτικών οικογενειών και ανώτερων τάξεων. Βέβαια εξαιρετικά μεγάλο μέρος της μικρής οικογενειακής ιδιοκτησίας πρέπει να ήταν υποθηκευμένο σε πιστωτές»[60]. Η ακόμα, ερχόμενοι στο Χατζηιωσήφ, τον οποίο μας μεταφέρει η Λήδα Παπαστεφανάκη « Αναδείχτηκε ότι οι εμπορευματικές καλλιέργειες, οι οποίες συγκρατούσαν πληθυσμό στην ύπαιθρο, βασιζόνταν σε εκτεταμένη χρήση μισθωτής εργασίας. Ακόμα και αν οι μισθωτοί εργάτες της υπαίθρου ήταν μικροϊδιοκτήτες αγροτικών εκμεταλλεύσεων που αναζητούσαν συμπληρωματικά εισοδήματα, εργαζόμενοι εποχιακά στις εμπορευματικές καλλιέργειες, τούτο δεν αναιρεί το γεγονός πως οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής είχαν διεισδύσει στην αγροτική οικονομία. ... Εν τέλει ο κόσμος της ελληνικής υπαίθρου δεν ήταν κατά το 19^ο αιώνα κοινωνικά ομοιογενής και ταξικά αδιαφοροποίητος.»[61]

Όπως αναφέρει ο Πετμεζάς ιδιαίτερη θέση έχει η δασμολογική και φορολογική πολιτική ιδιαίτερα των κυβερνήσεων Τρικούπη, και οι σχετικές προσπάθειες αγροτικής μεταρρύθμισης, με τη διανομή των εθνικών γαιών[62]. Φαίνεται δηλαδή, ότι αντίθετα από όσα έχουν γραφτεί για τον εξισωτικό χαρακτήρα της διανομής των γαιών, στην πραγματικότητα επιτράπηκε η συγκέντρωση γης και φυτειών από μέρους των κυρίαρχων εμπορικών και αστικών οικογενειών. Πρέπει να έχουμε επίσης υπόψη μας πως οι εύποροι αγρότες έχουν πολλαπλάσια σύνεργα και ζώα και από τη φτώχη και από τη μεσαία αγροτιά, αυτή δηλαδή που τυπικά είναι ιδιοκτήτης ενός κομματιού γης, όποιο και αν είναι αυτό. Επίσης θα πρέπει να δούμε το πόσο σημαντικό είναι το γεγονός πως ένα μεγάλο κομμάτι αγροτών, ιδιοκτητών, πουλάει ταυτόχρονα την εργατική του δύναμη, εκμισθώνοντας και τον κλήρο του. Ενώ εξίσου κρίσιμο ζήτημα είναι όχι μόνο η κατοχή γης, αλλά οι διαστάσεις και ο τύπος του αγροτικού νοικοκυριού.

Η χρονική περίοδος χαρακτηρίζεται από ένα μεγάλο κομμάτι πλανόδιων εργατών, με ευκαιριακή και επισφαλή εργασία. Όντως γνώρισμα του καπιταλισμού στη γεωργία, στα πρώτα του βήματα, είναι ακριβώς η παρουσία ενός τύπου αγρεργάτη, που εποχιακά μετακινείται για να καλύψει τις οικονομικές του ανάγκες, μέχρι τελικά να τον απορροφήσει κάποιο αστικό κέντρο. Μάλιστα ο Χατζηιωσήφ υποστηρίζει ότι το ανώτατο όριο που θέτει ο νόμος ΥΛΑ του 1871 στην παραχώρηση εθνικής γης δε σημαίνει αποτροπή συγκέντρωσης μεγάλων εκτάσεων γης στα χέρια λίγων κτηματιών αλλά προσπάθεια σχηματισμού ανεπαρκούς κλήρου στους χωρικούς, ώστε αυτοί να καταφεύγουν ως εργάτες στα κτήματα των μεγάλων κτηματιών, προκειμένου να συμπληρώσουν τα εισοδήματά τους[63]. Πράγμα που επισημαίνει και ο Αλεξάτος [64]. Σε ότι αφορά το εργατικό δυναμικό, αξίζει να κρατήσουμε τις επισημάνσεις της Αγριαντώνη, που περιγράφει όλες τις μεταπτώσεις στη ζήτηση εργατών από τη βιομηχανία, αποτυπώνοντας και το δυναμισμό της βιομηχανίας, αλλά μας βοηθούν τα στοιχεία της να κρατήσουμε και τις αποστάσεις μας από μια λογική μιας γραμμικής, συνεχώς ανιούσας βιομηχανικής ανάπτυξης στην Ελλάδα, πράγμα άλλωστε που δεν καταγράφεται σε καμιά καπιταλιστική χώρα[65].

Πιο συγκεκριμένα, αναλύοντας ο Παναγιωτόπουλος, τη διαδικασία και τους όρους εκβιομηχάνισης, μας λέει ότι η διείσδυση των καπιταλιστικών σχέσεων στην αγροτική παραγωγή, η πτώση του ποσοστού του κέρδους και η μετατροπή ενός τμήματος των αγροτών σε βιομηχανικούς εργάτες της πόλης, εμφανίζεται ήδη από τις αρχές του 1870, σε μια εποχή που το κεφάλαιο της διασποράς δέχεται πιέσεις και επαναπατριάζεται[66]. Αν δούμε άλλωστε από τα ποσοστά που μας παρουσιάζει και η Παπαστεφανάκη, για την κατανομή της απασχόλησης στους διάφορους τομείς της ελληνικής οικονομίας τότε έχουμε το 1907, στο όριο δηλαδή της περιόδου που εξετάζουμε, 50% πρωτογενή τομέα, 24% στο δευτερογενή, 11% στο εμπόριο και το υπόλοιπο ποσοστό σε υπηρεσίες και ελεύθερα επαγγέλματα[67]. Ενώ ας κρατήσουμε τις επισημάνσεις που κάνει στις σελίδες 267-269, στο ίδιο έργο, σε ότι αφορά τις προβληματικές στατιστικές και απογραφές του εργατικού δυναμικού, φέρνοντας ως παράδειγμα την περίπτωση της Ερμούπολης του 1870, όπου ειδικευμένοι τεχνίτες σε εργαστήρια και εργοστάσια της πόλης, στις στατιστικές εμφανίζονται ως βιομήχανοι.

Θα κάνουμε μια ειδική αναφορά, στον τομέα της ναυτιλίας. Ιδιαίτερα για την εμπορική ναυτιλία και το ρόλο του εφοπλιστικού κεφαλαίου ο Ψυρούκης γράφει πως στα τέλη του 19^{ου} αιώνα είχε αποκτήσει ιδιαίτερη βαρύτητα για όλη την κεφαλαιοκρατική βιομηχανική ανάπτυξη[68]. Και αυτό γιατί μας δίνει την ευκαιρία, να θίξουμε και δύο ακόμα σημαντικά ζητήματα. Κατ' αρχάς, η Ελλάδα, το 1870 έχει την 6^η ευρωπαϊκή ναυτιλιακή δύναμη μετά τη Μ. Βρετανία φυσικά, τη Νορβηγία, την Ιταλία, τη Γαλλία, τη Γερμανική Αυτοκρατορία και την Ολλανδία, ενώ διέθετε μεγαλύτερο στόλο από την Αυστροουγγαρία, την Ισπανία και τη Δανία. Η εμπορική ναυτιλία εντάσσεται οργανικά στην πραγματοποίηση της αξίας του προϊόντος, είναι οι αρτηρίες της ευρωπαϊκής και παγκόσμιας οικονομίας. Και είναι ευνόητο πως το εργατικό δυναμικό αυτής της βιομηχανίας, πρέπει να θεωρηθεί τμήμα του εγχώριου εργατικού δυναμικού, ακόμα και όταν εργάζεται εκτός ελληνικών συνόρων, διότι υπάγεται σε σχέσεις μισθωτής εργασίας, μεταφέροντας στην Ελλάδα το βασικό μέρος των απολαβών τους, διαθέτοντας πολύτιμες για τη βιοτεχνία ειδικεύσεις, αλλά και για τη βιομηχανία (μηχανικοί, θερμομαστές), και είναι διαθέσιμοι για στεριανή μισθωτή απασχόληση [69]. Γύρω από αυτήν αναπτύσσονται μια σειρά βιοτεχνικοί τομείς [70]. Κυρίως όμως σταθήκαμε ειδικά στην εμπορική ναυτιλία, γιατί είναι ένα από παράδειγμα, της ανάγκης να προσεγγίζουμε και με ένα ευρύ κριτήριο, τις κεφαλαιοκρατικές δομές μιας χώρας, ενταγμένες στον παγκόσμιο καπιταλιστικό καταμερισμό, και στην περίπτωση της Ελλάδας, κάπως πιο ειδικά τον ευρωπαϊκό. Ακριβώς σε αυτό το πλαίσιο μπορούμε να μιλήσουμε και για την Ελλάδα της περιόδου, η οποία δείχνει να ενεργεί διεθνώς, ενταγμένη σε ένα υπερεθνικό δίκτυο καπιταλιστικών δραστηριοτήτων[71].

Κλείνοντας, σε ότι αφορά την οικονομική εικόνα, ας δούμε λοιπόν κάποια στοιχεία ειδικά για την ελληνική οικονομία της περιόδου. Γράφουν χαρακτηριστικά στην εισαγωγή τους οι Κωστής και Πετμεζάς ότι «*Αν αφήσουμε κατά μέρος τις αφελείς απόψεις που απαιτούσαν από την ελληνική οικονομία να πραγματοποιήσει μια*

βιομηχανική επανάσταση αμέσως μετά τη δημιουργία του ελληνικού κράτους, και επομένως από την Ελλάδα να γίνει Αγγλία, ή έστω Γαλλία ή Γερμανία, τα ποσοτικά μεγέθη που είναι στη διάθεσή μας, με όλες τις επιφυλάξεις που θα πρέπει να εγείρουν κατά την αξιοποίησή τους, μας υποδεικνύουν ότι σε όλη τη διάρκεια του αιώνα μετά την ανεξαρτησία η οικονομία αναπτύχθηκε με ρυθμούς αργούς μεν και συχνά άνισους, αλλά τέτοιους ώστε να είναι σε θέση είτε να διατηρήσει την επαφή της με τις πλέον ανεπτυγμένες οικονομίες της εποχής, είτε σε ορισμένες περιόδους να συγκλίνει με αυτές.»[72] Το γεγονός μάλιστα ότι η Ελλάδα βρίσκεται εντός του καπιταλισμού, στα πρώτα του στάδια, παρόλο που ακόμα και έως και την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα επικρατεί ο αγροτικός πληθυσμός, το επιβεβαιώνει η διαπίστωση πως «...ωστόσο η βιομηχανία έχει εδραιωθεί στην ελληνική οικονομία, το εμπόριο και η ναυτιλία ακμάζουν, οι αστικές συγκεντρώσεις έχουν ισχυροποιηθεί και οι εμπορευματικές καλλιέργειες αποτελούν τη σπονδυλική στήλη της οικονομικής μεταβολής αυτής της περιόδου.»[73]

Β' ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΚΑΙ ΤΑ ΒΑΣΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ

Από όσα αναπτύχθηκαν έως εδώ, φαίνεται πως η Ελλάδα της περιόδου που εξετάζουμε, βρίσκεται εντός του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Ταυτόχρονα όμως τονίσαμε, πως αυτή η διαδικασία προχωρά δύσκολα, αργά, με υποχωρήσεις και εξάρσεις, καλούμενη να ενσωματώνει κάθε φορά εδάφη με διαφορετικό τρόπο οργάνωσης της οικονομικής και κοινωνικής ζωής. Είναι μια διαδικασία που δεν μπορεί να παραλληλιστεί με τις δυτικές ευρωπαϊκές χώρες. Και όπως με τα στοιχεία αλλά και τις σχετικές αναφορές προσπαθήσαμε να καταδείξουμε, αυτή η συνθετότητα της διαδικασίας, είναι που δημιούργησε, και συνεχίζει να δημιουργεί ερμηνευτικές δυσκολίες της ελληνικής περίπτωσης. Πιστεύουμε, και αυτό θα καταδείξουμε με τα παρακάτω στοιχεία και αναφορές πως παρόμοια αμφίσημη είναι και η εξέλιξη του ελληνικού πολιτικού συστήματος, και η πορεία της αστικοδημοκρατικής εξέλιξης του.

Συνολικά αυτή την πολιτική περίοδο, από το 1864 έως το 1909 ο Μουζέλης τη χαρακτηρίζει ως περίοδο ολιγαρχικού κοινοβουλευτισμού, η οποία χαρακτηρίζεται από πολιτική αστάθεια αλλά και από πολιτική σταθερότητα[1].

Μια ιδιομορφία της ανάπτυξης και του ελληνικού πολιτικού συστήματος, είναι η δράση και η λειτουργία του ελληνικού παροικιακού κεφαλαίου. Ο Νίκος Ψυρούκης μας λέει πως το παροικιακό φαινόμενο, εμφανίζεται στην περίοδο της λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης κεφαλαίου[2]. «Διαμορφώνεται μέσα στις συνθήκες δημιουργίας προϋποθέσεων για την εμφάνιση και επικράτηση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και του αποικιοκρατικού διεθνούς καταμερισμού της εργασίας»[3].

Για το ίδιο θέμα, ο Παναγιωτόπουλος υποστηρίζει, πως στις συνθήκες έλλειψης τουρκοοθωμανικής αστικής τάξης, το ελληνοοθωμανικό αστικό στοιχείο, καλούνταν να παίξει κάτι περισσότερο από το ρόλο ενός μεταπράτη, το ρόλο δηλαδή του συνδετικού κρίκου ανάμεσα στην οθωμανική οικονομία και το ξένο κεφάλαιο[4]. Πιστεύουμε πως αυτή την εκτίμηση, την ενισχύει η διαπίστωση του Ψυρούκη, πως ο έλληνας πάροικος του 19^{ου} αιώνα είναι αστός, στην περίοδο επέκτασης και ολοκλήρωσης, κατά την εκτίμησή του, του αποικιοκρατικού καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, ο οποίος μπορεί να είναι έμπορος, μεσίτης, τραπεζίτης, τσιφλικάς, ακόμα και παραγωγός βιομήχανος, κάτι πιο σύνθετο δηλαδή από έναν μεταπράτη, αλλά μάλλον ένα εργαλείο μετακένωσης του καπιταλισμού της εποχής του στην περιοχή μας. [5].

Οι έλληνες κυρίαρχοι, καθώς και το πολιτικό τους προσωπικό, έως και την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, σχεδόν στο δικό μας χρονικό όριο, προχωρούν σε

διαρκείς συμβιβασμούς με την Αυλή, την Εκκλησία. Τιθασεύουν την κοινωνική κίνηση που εκδηλώνεται το 1844 και το 1862.

Ένα καθοριστικό ζήτημα βρίσκεται και στην γενικά παραδεδεγμένη από τη βιβλιογραφία άποψη, πως η Ελλάδα έχει ένα από τα πλέον φιλελεύθερα Συντάγματα και νομικό πλαίσιο, ακόμα και από χώρες που εκκίνησαν την αστικοδημοκρατική τους εξέλιξη με επαναστάσεις, και την αστική τάξη πρωταγωνιστή. Όμως μια λογική, που θα στεκόταν στο χαρακτηρισμό του νομικού και συνταγματικού πλαισίου ενός οποιουδήποτε κοινωνικού σχηματισμού, ξεκομμένο από την πρακτική του εφαρμογή, καθώς και τα όρια του, στο πεδίο της συμπεριφοράς απέναντι στις κυριαρχούμενες κοινωνικές ομάδες, θα συναντούσε προβλήματα. Γιατί στην πραγματικότητα, μπορεί το ελληνικό πολιτικό προσωπικό, να επιχειρούσε να δώσει την εντύπωση πως τηρούσε όλους τους δημοκρατικούς τύπους, στην πραγματικότητα όμως, δημιουργούσε έναν υπερσυντηρητικό διοικητικό, στρατιωτικό, δικαστικό μηχανισμό, ο οποίος με αιχμή του δόρατος τα μεγάλα εθνικά στοιχεία, μπορούσε να κρατά τους Έλληνες εκμεταλλεζόμενους στην πόλη και στην ύπαιθρο σε πολύ άσχημη θέση, τόσο στο πεδίο της οικονομικής εκμετάλλευσης, του οικονομικού καταναγκασμού δηλαδή, όσο και στην αντιδημοκρατική πολιτική συμπεριφορά.

Γιατί όμως συμβαίνει αυτό; Οι έλληνες πολιτικοί των αστών και μικροαστών κυρίαρχων, επιχειρούν τον καπιταλιστικό βιομηχανικό μετασχηματισμό της Ελλάδας, με φιλοδοξίες ενός οργανωμένου σχεδίου, μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1870, και με μεγαλύτερη ένταση, χρησιμοποιώντας τη χρεοκοπία της δεκαετίας του 1890 όπως είπαμε. Είναι η περίοδος που το διεθνές περιβάλλον, δεν ευνοεί το ελληνικό πολιτικό σύστημα για ταχύτατη εδαφική επέκταση, η «εθνική ολοκλήρωση» καθυστερεί. Σε ένα περιβάλλον οικονομικής κρίσης και χρεοκοπίας, πολεμικής ήττας και ανάγκης συμβιβασμών, η ελληνική αστική τάξη, και μαζί οι έλληνες πολιτικοί που βλέπουν το δυναμισμό της Ελλάδας στην οικονομική ανάπτυξη (Τρικούπης), είναι υποχρεωμένοι να κινηθούν διπλά. Από τη μια ορμητική και επαναστατική, άσπλαχνη και κυνική, όταν πρόκειται για την οικονομική σφαίρα, και την ανάγκη διαμόρφωσης ενός χωρίς φραγμούς, πεδίου καπιταλιστικής εδραίωσης, και από την άλλη, στο πολιτικό πεδίο, δισταχτική και συντηρητική, γιατί οι πολιτικές προσπάθειες αστικοδημοκρατικής εξέλιξης, στο τέλος του 19^{ου} αιώνα, και στα πρώτα χρόνια του 20^{ου}, υπό το βάρος και της πολεμικής ήττας του 1897, αλλά και της οικονομικής χρεοκοπίας, είναι επικίνδυνο στο να δώσουν πεδίο δράσης σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα.

Το ελληνικό αστικό πολιτικό προσωπικό, δεν είχε ανάγκη μια αστικοδημοκρατική επανάσταση όπως τις γνωρίζουμε ιστορικά. Η ελληνική αστική τάξη, ήταν υποχρεωμένη να «νεηλικιωθεί», πριν καν ζήσει τα «εφηβικά» της χρόνια. Και αυτό γιατί η προσπάθεια της εδραίωσής της, συμπίπτει με την όξυνση των ανταγωνισμών των καπιταλιστικών κέντρων, και την πύκνωση των προϋποθέσεων για το ξέσπασμα του Α Παγκόσμιου Πολέμου. Άλλωστε ο υπολογισμός της κίνησης των κυριαρχούμενων, παίζει ρόλο στις αποφάσεις που λαμβάνει το ελληνικό πολιτικό

προσωπικό στις κρίσιμες καμπές, των ζητημάτων της εξωτερικής πολιτικής για παράδειγμα. Είναι χαρακτηριστικό ότι η συνεχής τους προσπάθεια είναι οι εδαφικές προσαρτήσεις να μην είναι παράγωγο της δράσης των κοινωνικών υποκειμένων, ή όταν αυτό συμβαίνει, να εντάσσεται στο πλαίσιο των ευρύτερων υπολογισμών ισορροπιών της εξωτερικής πολιτικής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο χειρισμός από τον Τρικούπη της ρωσοτουρκικής κρίσης του 1877, η άρνησή του να αναλάβουν οι Κρήτες επαναστατική πρωτοβουλία το 1889, υπό το πρόσχημα της ανεπαρκούς στρατιωτικής δυνατότητας. Από την άλλη πλευρά, η δίδυμη όψη αυτής της συμπεριφοράς, είναι το να αφήνονται κινήματα να εξελίσσονται, με την ανοχή ή και την υπόθαλψη των ελληνικών κυβερνήσεων, ενώ επισήμως δεν αναγνωρίζονται, και σε πολλές περιπτώσεις μένουν έκθετες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι πως η ελληνική παρέμβαση στο Μακεδονικό ζήτημα αρχίζει από ένοπλες συμμορίες και παραστρατιωτικές οργανώσεις που δραστηριοποιούνται εκεί [6].

Μιλώντας για την περίοδο αυτή, συνήθως το μεγαλύτερο τμήμα της το χαρακτηρίζουμε ως εποχή Τρικούπη. Αυτή η έκφραση απηχεί αυτό που τονίζει ο Ρήγος, ως προσωποκεντρική αντίληψη για την ιστορία[7]. Η οποία έχει ως συνέπεια από τη μια την υποτίμηση του ρόλου του κοινωνικού ζητήματος, και των αντιπαραθέσεων μεταξύ των κοινωνικών τάξεων που προέκυπταν. Και από την άλλη, δίδυμη συνέπεια, να προσεγγίζει όχι μόνο την ιστορία αλλά και την ίδια την πολιτική ως παράγωγο των κινήσεων κάποιων μεγάλων προσωπικοτήτων. Από τη μεριά μας, για να ενισχύσουμε σημεία των βασικών διαπιστώσεων που παρατέθηκαν, είναι λογικό να αναφερθούμε στον Τρικούπη, όπως και σε όλες τις πολιτικές προσωπικότητες της περιόδου που πρωταγωνίστησαν στο ελληνικό πολιτικό σύστημα, στις πολιτικές και στις αντιπαραθέσεις τους. Αυτό όμως, θα γίνει με τον τρόπο που περιγράφει ο Γιώργος Δερτιλής, όταν γράφει *«Αυτό που προσπάθησα να κάνω ήταν να συλλάβω τους συσχετισμούς και τις μετατοπίσεις των θεμελιωδών δυνάμεων μέσα στην ελληνική οικονομία και κοινωνία του 1880-1910, να συνδέσω αυτές τις δυνάμεις με τα κυριότερα ρεύματα της πολιτικής διαμάχης....»*[8]. Αυτό θα επιχειρήσουμε να κάνουμε και εμείς, στα όρια αυτής της εργασίας. Να δούμε τις πολιτικές εξελίξεις και συμπεριφορές του ελληνικού πολιτικού συστήματος της περιόδου. Και αυτό για να μπορέσουμε να διαγνώσουμε ενάντια σε ποιες κυρίαρχες πολιτικές καλούνταν να δράσουν όλα τα σοσιαλιστικά και αναρχικά μορφώματα.

Οπωσδήποτε θα έπρεπε να αναφερθούμε στο πολιτικό-κομματικό σύστημα και τη λειτουργία του. Η Λύντια Τριχά συμπυκνώνει όλη την περίοδο τουλάχιστον μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα. *«Μέχρι το 1879 στη Βουλή υπήρχαν πολλά και μικρά κόμματα και οι αρχηγοί τους εναλλάσσονταν στη διακυβέρνηση του κράτους. Τα αποτελέσματα όμως των εκλογών του 1879 σήμαναν το τέλος της εποχής του πολυκομματισμού και των κυβερνήσεων συνασπισμού και άνοιξαν το δρόμο προς το δικομματισμό, που άρχισε πρώτα να λειτουργεί με τα κόμματα του Κουμουνδούρου και του Τρικούπη και αργότερα εδραιώθηκε με τα κόμματα του Τρικούπη και του Δηλιγιάννη.»*[9]. Οι πολιτικές ενοράσεις συμπυκνώνονται στα κόμματα των δύο

κυρίαρχων κάθε φορά προσώπων. Παρόλα αυτά όμως τα βήματα είναι φανερά. Όπως μας πληροφορεί ο Σωτήρης Ριζάς «*Η ύπαρξη των κομμάτων ήταν αρκετά εδραιωμένη και το πολιτικό τους κεφάλαιο προσοδοφόρο, ώστε να εξασφαλίζουν τη συνέχειά τους ακόμα και όταν η ηγεσία τους εξέλειπε. Έτσι το Νοέμβριο του 1898, δύομιση χρόνια μετά το θάνατο του Τρικούπη, 34 στελέχη του κόμματος του έχριζαν διάδοχο του το Γεώργιο Θεοτόκη, ο οποίος καθιερώθηκε ως αρχηγός του κόμματος και εξασφάλισε πλειοψηφία στις εκλογές που ακολούθησαν.*»[10]. Τις λογικές πατρωνίας και τοπικών δικτύων εξυπηρέτησης, που μπορεί να γίνεται περισσότερο ελεγχόμενη από το κράτος, εξακολουθεί όμως να τροφοδοτεί και τη βάση των κομμάτων. Στοιχείο ακόμα ενός παλιού πολιτικού συστήματος. Μαζί όμως με το αστικά καινούργιο που είναι η σταθερότητα του πολιτικού συστήματος. Οι αστικές τομές που κόβουν δίκτυα πολιτικής πελατειακής σχέσης, ή τα περιορίζουν όπως η αναδιοργάνωση του συστήματος συλλογής φόρων, στη δεκαετία του 1880, που επέβαλε τον κεντρικό έλεγχο, καταργώντας την υπενοικίαση φόρων σε τοπικό επίπεδο, αποστερώντας από τους πολιτικούς παράγοντες ένα ισχυρό μέσο ελέγχου της πολιτικής συμπεριφοράς των αγροτών [11]. Κατακερματισμένο πολιτικό σύστημα σημαίνει σύστημα σε κρίση, σε ρευστότητα.

Ο Νίκος Μουζέλης βάζει άλλωστε και το ζήτημα, πως κατά την εκτίμησή του, στην προκαπιταλιστική ελληνική οικονομία, ο δεσμός του κράτους με την κοινωνία δε βασιζόταν πάνω σε σχέσεις μεταξύ τάξεων, ή μάλλον σε οργανώσεις που εκπροσωπούσαν ταξικά συμφέροντα, αλλά σε καθαρά προσωπικά δίκτυα προσωπικής πολιτικής πελατείας[12]. Σε συνδυασμό με την προκαπιταλιστική υποδομή της Ελλάδας, προσπαθεί να εξηγήσει την κατ' αυτόν, σχετική αυτονομία του ελληνικού κράτους, σε σχέση με την ταξική δομή του[13]. Το ίδιο υποστηρίζει και ο Ρήγος, λέγοντας πως σε μη καπιταλιστικούς σχηματισμούς, με έντονα τα φαινόμενα εξάρτησης σε όλα τα επίπεδα, η πολιτικοϊδεολογική σφαίρα αποκτά έναν ανεξάρτητο ρόλο απέναντι στην οικονομία[14]. Κατά τη γνώμη μας, σωστά ο Πέτρος Πιζάνιας επισημαίνει, πως σε αυτό το ερμηνευτικό σχήμα, δηλαδή της ηγεμονίας μιας κυρίαρχης τάξης, η οποία ασκείται με κρατικούς πολιτικούς όρους και μόνο, «έχουμε μια κυριαρχία πέρα και έξω από τις σχέσεις παραγωγής, που στηρίζεται αποκλειστικά στον έλεγχο του κράτους, χωρίς φυσικά κανένα οικονομικό όφελος για την κυρίαρχη τάξη. Αντίθετα αυτή, σε συνδυασμό με τις δικές της ανάγκες, χρηματοδοτεί την κυριαρχούμενη κοινωνία.»[15] Όπως επίσης και πως «η άποψη για κερδοσκοπική και μη κερδοσκοπική επένδυση, η πιο σωστά για επένδυση με λελογισμένα κέρδη, συγχέει την κοινωνική ανάγκη για βιομηχανικές επενδύσεις με τα επενδυτικά κίνητρα του κεφαλαίου, που δεν είναι άλλα από το υψηλότερο δυνατό κέρδος. Η άποψη αυτή, πέρα από τις πολιτικές και ιδεολογικές αυταπάτες στις οποίες οδηγεί, σε ότι μας αφορά συνδέεται απευθείας με τον ψευδή διαχωρισμό του κεφαλαίου σε εθνοφελές (που επενδύει στη βιομηχανία έστω και με χαμηλά κέρδη) και σε μεταπρατικό (δηλαδή που κοιτάζει μόνο το ιδιαίτερο συμφέρον του)»[16].

Στο περίφημο άρθρο «Τις Πταίει;» του Τρικούπη, που γύρω από αυτό έχουν αναπτυχθεί μια σειρά ευνοϊκές κρίσεις για αυτόν, και για τη δημοκρατικότητα του πολιτικού συστήματος, επισημαίνει ο Θανάσης Μποχώτης, πως η διατύπωση της αρχής της δεδηλωμένης δεν είναι αντιβασιλική, αλλά ουσιαστικά επιχειρεί να θέσει ένα νέο πλαίσιο μεταξύ των πολιτικών και του Στέμματος, χωρίς να αποκλείει τις παρεμβάσεις του τελευταίου[17]. Από την άλλη, θέτοντας ως πρότυπο τον αγγλικό κοινοβουλευτισμό, που μπορεί να συνδυάζει «την ελευθερία και την τάξη υπέρ του κράτους», έναντι του γαλλικού που με την ανάπτυξη δημοκρατικών, σοσιαλιστικών και αναρχικών τάσεων εξασθενεί το κράτος (να θυμίσουμε ότι το «Τις Πταίει;» είναι γραμμένο 3 χρόνια μετά την Παρισινή Κομμούνα), αποκλείει με όρους κοινοβουλευτικούς, τη δυνατότητα από κάποιο τέτοιο κόμμα, να διεκδικήσει την εξουσία. Και αυτό, γιατί με το εκλογικό νομοσχέδιο του 1886, και τη διεύρυνση των εκλογικών περιφερειών, έναν αστικό εκσυγχρονισμό για την υπέρβαση των πολιτικών επιλογών με βάση τα πρόσωπα, αποφεύγονται και «λάθη» του πολιτικού συστήματος, όπως ήταν και η εκλογή του Ρόκκου Χοϊδά.

Ο Θανάσης Καλαφάτης, επιχειρώντας να συνοψίσει όλη την περίοδο του τελευταίου τέταρτου του 19^{ου} αιώνα, με αφορμή τις περιόδους διακυβέρνησης Τρικούπη γράφει πως αυτές *«αποτελούν μια από τις πιο κρίσιμες περιόδους στην ιστορία του ελληνικού κράτους, σε ό,τι δε αφορά την οικονομία συνιστούν μια αποφασιστική καμπή, καθώς έχουμε τις απαρχές της εκβιομηχάνισης, την ενοποίηση της αγοράς μέσω της εισαγωγής του νέου συστήματος μεταφορών και τις προσπάθειες θεμελίωσης νέων θεσμών και πολιτικών στον αγροτικό, το βιομηχανικό, το δημοσιονομικό και το νομισματικό τομέα.»*[18].

Έχουμε τις πρώτες προσπάθειες χάραξης μιας συνολικής δημοσιονομικής πολιτικής. Μεγάλα έργα υλοποιούνται, ενώ ταυτόχρονα, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά και πάλι η Τριχιά, στην εικοσαετία των κυβερνήσεων Τρικούπη, από το 1879 έως το 1890, η φορολογία διπλασιάζεται, ενώ η Ελλάδα συνάπτει δάνεια ονομαστικής αξίας 63.000.000 δραχμών, όταν ο μισθός του πρωθυπουργού δεν ξεπερνούσε τις 1.650 δραχμές[19]. Ειδικά στο ζήτημα της φορολόγησης, με το φόρο των αροτριώντων ζώων, το 1880, δημιουργεί την όξυνση των εισοδηματικών και ταξικών διαφορών στην ελληνική γεωργία[20].

Ο Θανάσης Καλαφάτης παρουσιάζει τα αποτελέσματα της εξέλιξης πτώχευση 1893- πόλεμος του 1897 - Διεθνής επιτήρηση του 1898 ως αποτέλεσμα και του πολέμου[21]. Όπως αναφέρει και ο ίδιος, ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος λειτούργησε θετικά για τους δανειστές, βελτιωτικά για τον κρατικό μηχανισμό και αρνητικά για την κοινωνία. Οι τέτοιες επεμβάσεις στην οικονομική πολιτική μιας χώρας, το σίγουρο αποτέλεσμα που έχουν είναι η επιτάχυνση της ταξικής εκμετάλλευσης και η εδραίωση της θέσης των κεφαλαίων, χρηματιστικών και μη. Δεν είναι τυχαίο, ότι το δεύτερο κύμα της σταθεροποίησης της αστικής κυριαρχίας, συνδέεται ακριβώς με τις συνέπειες αυτής της 5χρονης οικονομικοπολιτικής κρίσης.

Άλλωστε όπως μας περιγράφει και ο Hering « Τα δημόσια οικονομικά, που είχαν εξυγιανθεί εκπληκτικά γρήγορα, έτσι ώστε ο προϋπολογισμός να παρουσιάζει πλεονάσματα νωρίτερα από όσο είχαν υπολογίσει οι ξένοι ειδικοί, επιβαρύνθηκε τόσο (λόγω των πολεμικών προετοιμασιών, σημείωση του γράφοντος) ώστε από το 1907 και μετά υπήρξαν ελλείμματα.»[22]

Η γενική γραμμή και στρατηγική στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής, που για την Ελλάδα της περιόδου σημαίνει τα σχέδια εθνικής επέκτασης τα διατυπώνει ο Τρικούπης, ενώ είναι ακόμα υπουργός της κυβέρνησης Κανάρη «*Εθνική πολιτική είναι η πρωτοβουλία της Ελλάδος υπέρ των δικαιωμάτων του ελληνισμού.*» Και «*Εθνική του Ελληνισμού ιδέα είναι η απελευθέρωση της ελληνικής χώρας και ο καταρτισμός ενιαίου ελληνικού κράτους περιλαμβάνοντας άπαν το ελληνικό έθνος.*». Μπορεί η ελληνική εξωτερική πολιτική μέχρι και το τέλος της περιόδου που εξετάζουμε, να χαρακτηρίζεται από μετεωρισμούς σε ότι αφορά τις εξωτερικές συμμαχίες, φόβο απέναντι στην κινητοποίηση των μαζών, όμως δεν υπάρχει αμφιβολία πως ανεξάρτητα από τις τακτικές επιλογές του κράτους, η Μεγάλη Ιδέα, ως η πολιτική της απελευθέρωσης των υπόδουλων ελλήνων, παρέμενε η κοινή συνισταμένη των διαφόρων ρευμάτων του ελληνικού πολιτικού φάσματος, μέσα και έξω από το βασίλειο [23]. Θα δούμε μάλιστα, στο Δ΄ Κεφάλαιο της εργασίας μας, πως ακόμα και συλλογικότητες που επικαλούνταν την κοινωνική αλλαγή, δεν διέφυγαν τον κίνδυνο, με τις αποχρώσεις και το δικό τους πολιτικό λόγο βέβαια, μιας κοινωνικής υποτίθεται αναγκαιότητας το ελληνικό κράτος να επεκταθεί, και οικονομικά και πολιτισμικά εύρωστο, να διώξει από το σκοτάδι τα υπόλοιπα Βαλκάνια.

Πρέπει να συγκρατήσουμε, ακριβώς σε αυτή τη μακρά πορεία αστικοδημοκρατικής εξέλιξης της ελληνικής πολιτικής ζωής και του κράτους, το πέρασμα σε μια άλλη εποχή, σε ότι αφορά την ιδέα του εθνικού κέντρου. Όπως μας επισημαίνει η Σία Αναγνωστοπούλου, «...η ίδρυση του ελληνικού κράτους και η σταδιακή διαμόρφωση της ιδεολογίας της αποστολής του σηματοδοτούν το πέρασμα σε μια άλλη εποχή όπου: ενώ από τη μια μεριά διασπάται η ενότητα του Γένους (μιλλέτ) των Ρωμιών-ενιαίος οθωμανικός χώρος-από την άλλη μεριά αυτή η ρήξη αποκαθίσταται μέσα από την ανάδειξη ενός οιοσεί ενιαίου, ελληνικού, εθνικού χώρου, ασαφώς μεν οριοθετημένου, με κέντρο όμως την Αθήνα (Και όχι την Κωνσταντινούπολη και το Πατριαρχείο, επισήμανση του γράφοντος)»[24]. Εξέλιξη φυσικά, που ενισχύεται από την ταυτόχρονη εμφάνιση του πανσλαβισμού, και της φιλικής προς αυτόν στάσης της Ρωσίας, η οποία και απομυθοποιείται στα μάτια του έλληνα. Πράγμα το οποίο συνδυάζεται από τις ελληνικές κυβερνήσεις της περιόδου, από την ίδρυση συλλόγων, με προεξάρχοντα το Σύλλογο προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, με τους οποίους ουσιαστικά επιχειρούν οι κυβερνώντες να εθνικοποιούν τμήματα του ελληνορθόδοξου πληθυσμού εκτός ελληνικών συνόρων.

Τέλος, θα καταπιαστούμε στα ζητήματα τα σχετικά με τα ταξικά συμφέροντα και τις κοινωνικές ομάδες που εκπροσωπούνται από τα κόμματα. Ας κρατήσουμε εισαγωγικά, σε ότι αφορά τις δύο ζώνες της Ελλάδας της εποχής, Παλαιά Ελλάδα και ΗπειροΘεσσαλία, πως ο ψηφοφόρος της Ηπειροθεσσαλίας σύμφωνα με τον Αντώνη Αντωνίου, είναι πιο ηλικιωμένος, ιδιαίτερα θρησκευόμενος και διαχωρισμένος σε εθνικές και θρησκευτικές ομάδες[25]. Πρέπει να ήταν επίσης λιγότερο κοσμοπολίτης και σε μικρότερο βαθμό συνδεδεμένος με τα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα. Όπως διαπιστώνει επίσης η Καίτη Αρώνη-Τσίχλη γράφοντας για την κοινωνία της σταφίδας και τον Τρικούπη, την εποχή της ανόδου του Τρικούπη στην εξουσία, εμφανίζεται μια διαφοροποίηση στα κυρίαρχα κοινωνικά στρώματα τα οποία είναι η εμφάνιση μιας βιομηχανικής αστικής τάξης, με περιορισμένες δυνατότητες αλλά ισχυρή κοινωνικοπολιτική απήχηση, μια νέα χρηματιστική ολιγαρχία, και τους σταφιδέμπορους[26].

Ο Ρήγος, μας δίνει σε αδρές γραμμές τα βασικά επίδικα της περιόδου του τελευταίου τέταρτου του 19^{ου} αιώνα στην Ελλάδα[27]. Και μάλιστα επισημαίνει πως ο κύριος διαχωρισμός εκσυγχρονισμού-μη εκσυγχρονισμού, αρκετές φορές επανήλθε στην πολιτική ζωή της Ελλάδας. Κυρίως όμως καταγράφει τις κοινωνικές συμμαχίες των δύο βασικών πολιτικών κομμάτων της περιόδου. Από τη μια ο Τρικούπης εκφραστής του μεγάλου κεφαλαίου και θαυμαστής του βρετανικού κοινοβουλευτισμού, προτάσσει την οικονομική ανόρθωση μέσω έργων υποδομής για την εθνική ολοκλήρωση. Αντίθετα ο Δηλιγιάννης εκφραστής των μικροαστικών συμφερόντων αναποδογυρίζει τις πολιτικές προτεραιότητες για να προτάξει το εθνικό πρόβλημα. Ο πρώτος επιδιώκει την αποσυμφόρηση των εξουσιών, τη μείωση του κοινωνικού βάρους του κράτους και την ενίσχυση των ιδιωτών. Ο Δηλιγιάννης θέλει τη διατήρηση του παραδοσιακού κοινωνικού ολοκληρωτισμού από τον οποίο απορρέει η υποταγή των ιδιωτών στην κεντρική εξουσία. Η πράξη βέβαια απέδειξε ότι σε πολλές περιπτώσεις, είπαμε και παραπάνω, αυτές οι δυο γραμμές ενσωμάτων η μια στοιχεία της άλλης. Στη συζήτηση για τον προϋπολογισμό του 1896, παρόλο που οι αντιπαραθέσεις συνεχίζονταν και μάλιστα έντονες, για τα ζητήματα της δημοσιονομικής πολιτικής, στην πραγματικότητα και οι δύο μεγάλοι πολιτικοί σχηματισμοί έβαζαν ως πρώτη προτεραιότητά τους τη συνεννόηση με τους πιστωτές. Εμφανίζεται υπέρμαχοι των περικοπών σε κοινωνικές παροχές, ζητούν μείωση των συντάξεων, και τη μετακύλιση των εξόδων για τη λειτουργία των δημοτικών σχολείων στην τοπική αυτοδιοίκηση [28].

Στο γύρισμα του αιώνα, η Νίκη Μαρωνίτη, υποστηρίζει πως στην κρίση νομιμότητας του κοινοβουλευτισμού και την πολιτική αστάθεια, ήδη από το 1893, έρχεται να προστεθεί η συνολική αποδοκιμασία των πολιτικών κομμάτων και η αμφισβήτηση της δημοκρατικής αρχής. Οι φανεροί ή υπόγειοι πολέμιοι του κοινοβουλευτισμού προτείνουν τις εξής δύο λύσεις: « *α) Την ανάθεση της εξουσίας στο βασιλιά, ή το δυναμικότερο Διάδοχο, υπερκομματικούς υπερασπιστές της πολιτικής ομαλότητας και των εθνικών συμφερόντων. Β) Εναλλακτικά, την ανάθεση του*

αντίστοιχου έργου στο στρατό, τον κατεξοχήν αρμόδιο και ικανό φορέα, προασπιστή και εγγυητή των κεκτημένων, προβαλλόμενο ως άξιο διεκδικητή των αλύτρωτων εδαφών.»[29]. Για αυτό και παρόλο που το Εθνικό και το Νεοτρικουπικό Κόμμα συνεχίζουν να κυριαρχούν, εκδηλώνονται φυγόκεντρες τάσεις και στα δυο, με κυρίαρχες στο δεύτερο, που είναι και ο κύριος κάτοχος της εξουσίας. Σε επιβεβαίωση των όσων παραπάνω έχουμε αποτιμήσει για την ελληνική εξωτερική πολιτική, οι κυβερνήσεις Θεοτόκη χαρακτηρίστηκαν ως ειρηνόφιλες και συμβιβαστικές, παρά το φλογερό παρελθόν του ίδιου. Σε συμβιβασμούς με το Στέμμα γύρω από την αρχηγία του στρατεύματος και την ανάθεσή της στο Διάδοχο του θρόνου. Η περίοδος μάλιστα, ανάμεσα στην χρεοκοπία και την πολεμική ήττα του 1897, μέσα σε αυτό το κλίμα της γενικής δυσαρέσκειας, είναι αυτή της εμφάνισης των στρατιωτικών στο πολιτικό προσκήνιο. Δυσαρέσκειας και των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, που ζητούν λιγότερο κράτος, και των εκμεταλλευόμενων, που έχουν έρθει στα όριά τους από τη συνεχιζόμενη λιτότητα και τους φόρους.

Στο γύρισμα του αιώνα, ο εθνικισμός, αγκαλιάζει ευρύτερα κοινωνικά τμήματα, γίνεται το όπλο εναντίον του αστικού κοινοβουλευτισμού συνολικά. Κανείς, για τις μάζες δεν μπορεί να πραγματώσει τη Μεγάλη Ιδέα. Και αν υπάρχει ένα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού που ζητά δυναμικές λύσεις του πολιτικού προβλήματος, μέσω της πολεμικής προπαρασκευής, όπως λέει και η Καραφουλίδου υπήρξε και η άλλη όψη της πραγματικότητας, όχι πλειοψηφική αλλά υπαρκτή, ότι «η αύξουσα εθνικοπολιτική δυσαρέσκεια προωθούσε ενεργά την πολυπόθητη σύνδεση σοσιαλισμού και εργατικού κινήματος, την οποία άλλωστε υποστήριζε θεωρητικά η Ευρώπη, και τη διευκόλυνε η σταδιακή αύξηση του εργατικού κόσμου. Για πρώτη φορά, η χρόνια διαπίστωση για τη δυσλειτουργία των κοινοβουλευτικών θεσμών, μαζί με τη συσσώρευση της εθνικής απελπισίας, γινόταν η επικαιρική συνιστώσα για την πολιτική συνειδητοποίηση του εργατικού κινήματος»[30].

Αυτή είναι η εξέλιξη, στα βασικά της χαρακτηριστικά του ελληνικού πολιτικού συστήματος της περιόδου, που τον γενικό του χαρακτηρισμό και εκτίμηση κάναμε στην αρχή του κεφαλαίου. Τώρα αφού είδαμε τη φυσιογνωμία του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού στα βασικά του στοιχεία από οικονομικοπολιτική άποψη, είναι η ώρα να εξετάσουμε ποιες είναι οι προϋποθέσεις πρόσληψης των αριστερών ιδεών στην Ελλάδα, στη σχέση τους τόσο με το εύρος και το επίπεδο των κοινωνικών αντιπαραθέσεων, όσο, και με αυτό θα ξεκινήσουμε, με το παρελθόν των κοινωνικών αγώνων και δημοκρατικών ιδεών, πριν από την περίοδο που εξετάζουμε. Μια τέτοια εκτίμηση, πιο ομαλά, θα μας επιτρέψει να συγκρίνουμε και να εκτιμήσουμε, τις θεωρητικές καταβολές και την ουσία των στοχεύσεων των σοσιαλιστικών και αναρχικών συλλογικοτήτων.

Γ' ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΟΙ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ ΠΡΟΣΛΗΨΗΣ ΤΩΝ ΑΡΙΣΤΕΡΩΝ ΙΔΕΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ-ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Σε αυτό το κεφάλαιο, κρίνουμε απαραίτητο, να αναφερθούμε, στις προϋποθέσεις πρόσληψης των αριστερών ιδεών στην Ελλάδα της περιόδου που εξετάζουμε. Και ουσιαστικά σε αυτή μας την προσπάθεια, θίγοντας μερικές κρίσιμες μεθοδολογικές παρατηρήσεις, ουσιαστικά μπαίνουμε στον πυρήνα των κρίσεών μας για τα ίδια τα προγράμματα των συλλογικοτήτων που εξετάζουμε. Και αυτό γιατί, για να εκτιμήσουμε αυτές τις προϋποθέσεις, δεν αρκεί να εξετάσουμε μόνο τις κοινωνικές τάξεις, ιδίως φυσικά τις εκμεταλλεζόμενες. Αλλά είναι απαραίτητο να προβούμε και στις πρώτες εκτιμήσεις μας, για την αντίληψη που είχαν τα ίδια τα δρώντα και σκεπτόμενα πολιτικά υποκείμενα, τόσο για τα κοινωνικά στρώματα και τάξεις που απευθύνονταν, για την ίδια την οικονομική και πολιτική πραγματικότητα. Εδώ δηλαδή είναι ο χώρος, για τις πρώτες γενικές εκτιμήσεις μας, πριν τη συγκεκριμένη συγκριτική πολιτική ανάλυση. Και ακριβώς εδώ, είναι απαραίτητες μερικές μεθοδολογικές παρατηρήσεις. Επίσης, όπως θα δείξουμε και στη συνέχεια, οι δημοκρατικές και σοσιαλιστικές ιδέες, δεν εισήχθησαν στην Ελλάδα αυτούσιες. Κάτι τέτοιο θα ήταν αδύνατο να γίνει, έξω από τους όρους κίνησης της διαμόρφωσης του ελληνικού καπιταλισμού, αλλά και έξω από την παράδοση των αγώνων των κάτω, για εθνική αποκατάσταση, ελευθερίες και κοινωνικά δικαιώματα[1]. Και όπως προσθέτει η Καραφουλίδου, η πρόσληψη των αριστερών ιδεών συγκροτεί «μια διαδικασία υποδοχής ονομάτων, ιδεών, εμπειριών και πραγμάτων που γεννήθηκαν αλλού, για να μεταφερθούν κάποτε σε μια κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα σημαντικά αποκλίνουσα από την ευρωπαϊκή τους κοιτίδα»[2]. Και ενισχύει αυτή τη διαπίστωση της, όταν με αφορμή την πορεία του σοσιαλισμού στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία του 1840-1850, και τη σκέψη του Σοφιανόπουλου, μας υπενθυμίζει «Απαγορεύει (η σκέψη του Σοφιανόπουλου σ.σ.), να γίνεται λόγος για μια διαδικασία παθητικής ιδιοποίησης, αναγκάζοντάς μας να στραφούμε προς μια ερμηνευτική της δημιουργικής προσαρμογής».

Ο Νούτσος επισημαίνει ότι «Ο «επιστημονικός σοσιαλισμός», με όλες τις συνδηλώσεις που έφερε ο όρος επιστήμη κατά το 19^ο αιώνα, θα εκλαϊκευθεί ως υπέρβαση του «ουτοπικού σοσιαλισμού», δηλαδή της «ανώριμης» ακόμη κοινωνικής θεωρίας που αντιστοιχούσε στην «ανωριμότητα» επίσης των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής και στη συνεπακόλουθη σπανιότητα των ταξικών αγώνων». Και παρακάτω «Το σχήμα από την ουτοπία στην επιστήμη, παρά την πρόθεση του εισηγητή του (αναφέρεται στον Ένγκελς και το Αντιντύρινγκ, σημείωση του γράφοντος), να μη συγκατανεύσει σε μια τυπική διάζευξη χωρίς ιστορικό περιεχόμενο, υπονοούσε την επανασύνδεση της θεωρίας με την πράξη, την ανάδυσή της από την πραγματικότητα

των ταξικών συγκρούσεων και όχι από τον εγκέφαλο των διανοουμένων που οραματίζονται μια ευτυχισμένη κοινωνία του μέλλοντος»[3]. Θεωρούμε ιδιαίτερα χρήσιμες και κρίσιμες αυτές τις επισημάνσεις. Καλούμαστε να ερμηνεύσουμε και να τοποθετηθούμε για τις πολιτικές συλλογικότητες αυτών των 30 χρόνων, σίγουρα από μια σκοπιά, που αφορά το αν οι συλλήψεις και εννοήσεις τους, αφορούσαν μόνο εγκεφαλικές επινοήσεις, κοινωνικοπολιτικά ανήσυχων διανοουμένων. Όμως το ζήτημα αποκτά και δύο ακόμη προεκτάσεις. Η μία σχετίζεται με το αν οι συγκεκριμένες στρατηγικές αντιλήψεις για την ελληνική κοινωνία, είχαν κάποιες συγκεκριμένες, συνολικές, και κυρίως πολιτικές απολήξεις στο πεδίο της τακτικής. Και η δεύτερη, αν τα αιτήματα και οι διεκδικήσεις, είχαν ένα αντικειμενικό υλικό ταξικών και εργατικών διεκδικήσεων, και τι σχέση είχαν με αυτές. Από αρκετούς και ενδεικτικούς συγγραφείς, είναι καταγεγραμμένο πως είχαμε εργατικούς αγώνες, και ταξικές συγκρούσεις σε πολλές μάλιστα περιπτώσεις και ιδιαίτερα σφοδρές. Προς το τέλος μάλιστα του 19^{ου} αιώνα, αρχίζουν να μορφοποιούνται οι επαγγελματικές οργανώσεις των εργαζομένων, γίνονται πιο σαφείς οι ιδεολογικοί αλλά και οι άμεσα συνδικαλιστικοί στόχοι, ενώ οι συλλογικότητες σοσιαλιστικού και αναρχικού προσανατολισμού πυκνώνουν, και αναζητούν συχνότερα τους όρους του κοινού βηματισμού τους. Με βάση αυτές τις δυο προεκτάσεις, θα κριθεί, ή μπορεί να κριθεί ο ουτοπικός ή όχι χαρακτήρας των μορφωμάτων που εξετάζουμε. Γιατί η αποδοχή του επιστημονικού χαρακτήρα του μαρξισμού, κυρίως σε ότι αφορά μια ανάλυση της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας, το που πάει και από πού προκύπτει, η αποκάλυψη του κρυμμένου μυστικού της υπεραξίας, είναι γεγονός παραδεκτό ακόμα και από αστικά στρώματα και διανοούμενους του κεφαλαίου, οι οποίοι φυσικά, προσπαθούν να τον απορρίψουν κυρίως στο πεδίο της πολιτικής του εφαρμογής και ερμηνείας, ευνουχίζοντας τα τμήματά του σχετικά με την ανάγκη, τη δυνατότητα, και τα πολιτικά σχέδια για την επαναστατική επίλυση των ταξικών αντιθέσεων. Αλλά και από μια άλλη σκοπιά, θα πρέπει να επισημάνουμε, πως οι ίδιες οι μαρξιστικές ιδέες, και η ερμηνεία της επιστημονικότητάς τους, σε όλη την Ευρώπη, και για τη χρονική περίοδο που αναφερόμαστε δεν είναι μία και αδιαίρετη. Το πεδίο της πολιτικής είναι το καθοριστικό για τη δοκιμασία ερμηνειών και αντιλήψεων.

Ταυτόχρονα, πρέπει να έχουμε υπόψη μας, πως ο «δίδυμος» κίνδυνος της ουτοπίας, της απόσπασης δηλαδή, της πολιτικής στρατηγικής από την τακτική, ή και με έλλειψη της τακτικής, είναι η ερμηνεία του επιστημονικού χαρακτήρα του μαρξισμού, κυρίως ως μια αναμονή ωρίμανσης των αντικειμενικών συνθηκών για ριζικές αλλαγές. Και εκεί, όπως θα φανεί όταν μπούμε στο Δ Κεφάλαιο, παραμονεύει η ενσωμάτωση, στα βασικά αστικά σχέδια, και ο περιορισμός σε μια δουλειά ζύμωσης, ή συμμετοχής σε κοινωνικές συγκρούσεις, ακόμα και εξεγέρσεις, χωρίς όμως ένα πολιτικό σχέδιο. Σαν παράδειγμα εδώ να αναφέρουμε αυτά που αναφέρει ο Λεονταρίτης, πως ο Καλλέργης, στα χρόνια της ωριμότητάς του, γύρω στο 1896-1897, όταν επιστρέφει από το Παρίσι, επιχειρεί να διατυπώσει ένα νέο πρόγραμμα όπως το αντιλαμβάνεται[4]. Σε αυτό το πρόγραμμα προτείνει κοινωνικές

μεταρρυθμίσεις, προκειμένου να αποφευχθεί μια βίαιη ανατροπή, ιδιαίτερα στο πλαίσιο των κοινωνικοπολιτικών κλυδωνισμών μετά την ήττα στον ελληνοτουρκικό πόλεμο. Τις διεκδικήσεις του θα τις χαρακτηρίζαμε κυρίως, ως προτάσεις θεσμικών αλλαγών, μια αντίληψη κρατισμού με ελεγχόμενο το ρόλο του ιδιωτικού κεφαλαίου, ένα συνδυασμό αστικού εκσυγχρονισμού και μέτρων εισοδηματικής και κοινωνικής προστασίας των εργαζομένων αλλά και των εκμεταλλευόμενων της υπαίθρου. Όμως η συγκυρία αυτού του εγχειρήματος του Καλλέργη δεν είναι τυχαία. Προκύπτει όχι μόνο από τις δικές του πυκνωμένες εμπειρίες, αλλά και από το ίδιο το αντικειμενικό έδαφος της πάλης. Όπως θυμίζει ο Δημητρίου από το Μοσκόφ, τα χρόνια 1896-1897 το κράτος έχει χρεοκοπήσει, και βρίσκεται αντιμέτωπο με τους ευρωπαϊούς δανειστές του. Τα τρίτα Λαυρεωτικά το 1896 θα καταλήξουν σε ανοιχτή εξέγερση. Απεργίες στις πόλεις συμπίπτουν με τις σταφιδοπαραγωγές περιοχές της Ήλιδας. 25 Οκτώβρη του 1897 ένα πλήθος λιποτακτών και ανέργων, μετά την ήττα του πολέμου του 1897, λεηλατεί την Αθήνα. Αυθόρμητες και ίσως περιστασιακές εξάρσεις της κοινωνικής πάλης, που ενσωματώνονται τελικά στον εθνικό αλυτρωτισμό[5]. Από την άλλη όμως δείχνουν αυτά τα γεγονότα, πως το αντικειμενικό έδαφος, για έναν σύγχρονο, με την τοτινή ευρωπαϊκή έννοια σοσιαλισμό, δεν ήταν εκτός του ορίζοντα των αρχηγικών του ελληνικού σοσιαλισμού. Ας κρατήσουμε αυτές τις επισημάνσεις και ενόψει της σύγκρισης των προγραμμάτων που θα ακολουθήσει στο επόμενο κεφάλαιο. Την ίδια περίοδο άλλωστε, στα μέσα της δεκαετίας του 1890, ενώ οι έλληνες σοσιαλιστές παλεύουν να συνδεθούν με το εργατικό κίνημα πιο μόνιμα και οργανικά, ο Γαβριηλίδης επισημαίνει από τις στήλες της Ακρόπολης ότι «εις τινά των εργοστασίων οι εργάται ομιλούν μετά πολλού ενδιαφέροντος περί σοσιαλισμού και των αρχών της κοινοκτημοσύνης[6]. Ο Γαβριηλίδης ο οποίος την ίδια περίοδο, τόσο για να απαντήσει στο κοινωνικό πρόβλημα, όσο και στην κρίση του αστικού πολιτικού συστήματος, κρατάει αποστάσεις από τη Μεγάλη Ιδέα. Προπαγανδίζοντας σε αντιδιαστολή πως με τη διπλωματία, την ανόρθωση της οικονομίας και τον εκσυγχρονισμό της κοινωνίας θα κέρδιζε η Ελλάδα συμμάχους, και θα γινόταν κράτος ισχυρό[7]. Η ειρωνεία μάλιστα είναι, πως οι αξιωματικοί που επιδίωκαν την στρατιωτική λύση των ζητημάτων, τον χαρακτήριζαν αναρχικό, για να τον απονομιμοποιήσουν σε πλατιά κοινωνικά στρώματα.

Δεν είναι μάλιστα τυχαίο και το γεγονός, πως ο Ν. Καζάζης, από το 1891, επιτίθεται στα βασικά κριτήρια και αντιλήψεις της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας, η οποία διαβλέπει ότι επηρεάζει και τον ελληνικό σοσιαλισμό[8]. Και όπως σχολιάζει και η Καραφουλίδου, επιλέγει να δικαιολογήσει την ανάγκη ύπαρξης των ταξικών κοινωνιών, γιατί «η ταξική διαστρωμάτωση της κοινωνίας ικανοποιεί δομικές λειτουργίες του κοινωνικού συστήματος, υπό το πρίσμα ενός ευρύτατα διαδεδομένου κοινωνιολογικού οργανικισμού, εξελικτικής υφής.». «Με άλλα λόγια, επιχειρεί να θεμελιώσει την κοινωνική στη φυσική ανισότητα, όπως αυτή δύναται να αναπαράγεται σε συνθήκες οικονομικής και νομικής ελευθερίας»[9].

Μετά την ήττα του 1897, στο γύρισμα του αιώνα, και ενώ, όπως έχουμε δει, αρχίζει να επιχειρεί το σοσιαλιστικό κίνημα την οργανική σύνδεσή του με τους εργάτες, το αστικό πολιτικό σύστημα, αναζητά διεξόδους, που μόνο διώξεις ετοιμάζουν για τους σοσιαλιστές. Η μια είναι με διάθεση να επανεξεταστούν τα πάντα, από την άποψη του περιορισμού των ατομικών ελευθεριών και υπέρ της βασιλικής εξουσίας, και από την άλλη, επισημαίνοντας την ηθική κατάπτωση της κοινωνίας και την ανάγκη συστηματικής μέριμνας για τη θρησκευτική αγωγή του πληθυσμού[10].

Όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη, έτσι και στην Ελλάδα, και για την περίοδο που εξετάζουμε, διαπιστώνουμε, «πως το ίδιο το περιεχόμενο του σοσιαλιστικού οράματος δεν ήταν πάντοτε σταθερό καθ' όλη τη διάρκεια του «μεγάλου» 19^{ου} αιώνα, αλλά παρουσίαζε μικρότερες ή μεγαλύτερες διακυμάνσεις από τη μια χρονική στιγμή στην άλλη.»[11].

Όπως θα δείξουμε και παρακάτω, στην ανάλυση των ίδιων των προγραμμάτων, αλλά και στο παρόν κεφάλαιο, σε ένα μεγάλο βαθμό, αυτή η οργανική σύνδεση των σοσιαλιστών με το εργατικό κίνημα θα καθυστερήσει, παρόλες τις αντικειμενικές δυνατότητες που διαπιστώνουν αστικές πέννες, λόγω της υπερίσχυσης στοιχείων ενίσχυσης του κράτους, και του στόχου της εθνικής ολοκλήρωσης και του αστικού εκσυγχρονισμού.

Η περίοδος που εξετάζουμε, κρίνεται για τον ελληνικό σοσιαλισμό, ως η νηπιακή, σε αντίθεση με την εφηβική που είναι από το 1910 έως το 1918, όπου πλέον έχουμε την ενηλικίωση του ελληνικού σοσιαλιστικού κινήματος. [12]. Κρατάμε τις αποστάσεις μας από αυτή την οπτική, διότι ενέχει σοβαρά ερμηνευτικά προβλήματα. Το πρώτο και το βασικό είναι, πως μια και συγκεκριμένη, κομματικά συγκροτημένη μορφή του ελληνικού σοσιαλιστικού κινήματος, όπως είναι η δημιουργία του ΣΕΚΕ, κρίνεται ως η τελείωση μιας πορείας του κινήματος, όπου όλα όσα προηγήθηκαν, το μόνο που έκαναν, ήταν να προετοιμάσουν, στην καλύτερη περίπτωση, τη κομματική συγκρότηση. Είναι φανερό, πως η πορεία συνολικά του εργατικού και κομμουνιστικού κινήματος μέσα στον 20ο αιώνα, θέτει σοβαρά προβλήματα σε μια τέτοια οπτική. Ποια περίοδο της ζωής του διένυε το ελληνικό σοσιαλιστικό και κομμουνιστικό κίνημα για παράδειγμα μετά τον εμφύλιο πόλεμο; Πως μπορεί να χαρακτηριστεί στη δεκαετία του 1960 και τη δικτατορία; Το κυριότερο: Πού βρίσκεται μετά την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού»; Επίσης, αν υποθέσουμε ότι η ενηλικίωση αφορά την ευρύτερη συγκρότηση και επαρκή ανάλυση ενός κόμματος για τον κοινωνικό σχηματισμό στον οποίο παρεμβαίνει, ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός του 1917-18, δεν έχει τέτοιου βάθους αλλαγές από αυτές του 1910-11, κυρίως στο επίπεδο της οικονομίας που να δικαιολογεί αυτή την «άνδρωση», (χωρίς να παραγνωρίζουμε τα βήματα στην καπιταλιστική κίνηση της οικονομίας και την εξέλιξη του ελληνικού πολιτικού συστήματος). Το επόμενο πρόβλημα που παρουσιάζει κατά την εκτίμηση μας, είναι ότι παρουσιάζει μια

γραμματική αντίληψη τόσο της κίνησης ενός κοινωνικού σχηματισμού, όσο, και της κίνησης των πολιτικών υποκειμένων που επιδιώκουν να τον κρίνουν και να τον αλλάξουν. Το σχήμα αυτό, αποκλείει την ιστορία για το μετά, αντικειμενικά δεν χωρούν νέες ποιότητες, υποχωρήσεις, αλλαγή της φυσιογνωμίας των ίδιων των πολιτικών σχηματισμών. Εν τέλει αναγορεύει την ίδια τη σοσιαλιστική πάλη σε μονοπώλιο συγκεκριμένου κόμματος, όπου όλα τα άλλα, ότι υπήρξε και ότι ενδεχομένως θα μπορούσε, ή μπορεί να υπάρξει, είναι αυτομάτως νηπιακό. Επιλέγουμε τη συγκεκριμένη ανάλυση της συγκεκριμένης κατάστασης, που στο θέμα μας είναι η συγκεκριμένη εκτίμησή μας για τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, τους αγώνες που προκύπτουν σε αυτόν, τα προγράμματα και τις διεκδικήσεις που καλούνται να απαντήσουν σε αυτή την πραγματικότητα.

Κρίνουμε απαραίτητο ένα ειδικό σχόλιο για την αδυναμία δημιουργίας αγροτικού, αυτοτελούς κόμματος.

Ο Δερτιλής υποστηρίζει πως οι αγρότες, μέχρι το 1871 βαυκαλίζονταν με τις εθνικές γαίες, χωρίς να διακρίνουν τις δυνατότητες που διαφαίνονταν στην απαλλοτρίωση των ιδιωτικών τσιφλικιών[13]. Στην ίδια συλλογιστική, θέτοντας το ζήτημα του ρόλου που παίζει συνολικά η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, ο Ρήγος τονίζει την έλλειψη αγροτικών διεκδικήσεων και συστηματικών κινήσεων την πρώτη εκατονταετία του ελληνικού κράτους, με εξαίρεση του κολίγους του θεσσαλικού και αρτινού κάμπου, όπως και την αδυναμία δημιουργίας αγροτικού κόμματος[14]. Σημείο που επισημαίνει και ο Βεργόπουλος[15]. Από την άλλη πλευρά βέβαια, ο Δημητρίου επισημαίνει, πως το ελληνικό αγροτικό κίνημα ήδη από την πρώτη πενηκονταετία του 19^{ου} αιώνα, έχει πλούσια παράδοση εξεγέρσεων με επαναστατικό χαρακτήρα. Αναφέρει χαρακτηριστικά εκτελέσεις αρχόντων, τσιφλικάδων και τοκογλύφων, κάψιμο αρχείων και συμβολαίων κ.τ.λ. Ενώ με χαρακτηριστικές χρονολογίες το 1895, το 1896 και το 1898, καθώς και την τριετία 1903-1905, τα ένοπλα συλλαλητήρια των αγροτών είναι πυκνά και συνήθως καταστέλλονται μετά από συγκρούσεις με μονάδες του στρατού, της εθνοφυλακής και ιδιωτικούς στρατούς[16]. Άρα δεν είναι ίσως, η απουσία αγώνων που εμποδίζει την ειδική και αυτοτελή πολιτική αγροτική συγκρότηση. Ίσως μια πλευρά του θέματος, που αν τη φωτίσουμε θα μπορούσε να βοηθήσει, είναι πως η αγροτιά λόγω των ίδιων των ταξικών διαχωρισμών εντός της, δεν είναι εύκολο να εξετάζεται σε κάθε περίπτωση, ως ξεχωριστή τάξη, έτσι ώστε να διαμορφωθούν κόμματα που θα επιχειρούν να εκπροσωπήσουν τα συμφέροντά της με ενιαίο τρόπο, και σταθερά μέσα στο χρόνο.[17]. Άλλωστε, κινήματα στον ελληνικό χώρο, με διαφορετικές διεκδικήσεις, μορφές πάλης, σε διαφορετικές πλευρές έκφρασης του καπιταλισμού στο γεωργικό χώρο, υπάρχουν και στο 19^ο και στον 20^ο αιώνα. Ο ταξικός καπιταλιστικός διαχωρισμός που υπήρχε στην ελληνική ύπαιθρο, δεν θα μπορούσε να ευνοήσει ενιαίου τύπου αγροτικό κόμμα. Άλλωστε, η θέση του εργαζόμενου αγρότη, που και ο ίδιος παλεύει να δώσει στο εμπόριο το δικό του προϊόν, ταυτόχρονα με την πώληση της εργατικής του δύναμης, σε κάποιον μεγαλύτερο πλούσιο αγρότη, ή

έμπορο, ή ακόμα καλύτερα σε κάποιο κεφάλαιο της ελληνικής παροικίας, όταν πλέον αγοράζει θεσσαλική γη, το καθιστά σε τέτοια θέση, από την άποψη των αντικειμενικών συνθηκών της ζωής του, «ώστε να μη μπορεί να καταλάβει πως εδώ πρόκειται για κεφάλαιο, που τον υποδουλώνει, και που ακόμα δεν είναι ρωμαλέο για να τον πάρει οριστικά από τη γη»[18]. Για αυτό και υιοθετεί χαρακτηρισμούς όπως, «αγύρτες», «χρυσοκάνθαρους», που χαρακτήρισαν και τον τύπο της εποχής. Το γιατί οι εκμεταλλεζόμενοι αγρεργάτες, δεν συγκροτούν το δικό τους πολιτικό λόγο, είναι ένα ζήτημα που θα δούμε πιο συγκεκριμένα, στην εξέταση των ίδιων των προϋποθέσεων πρόσληψης των αριστερών ιδεών στην Ελλάδα.

Είναι χαρακτηριστικές οι αναφορές στο έργο του Δερτιλή και ο σχετικός προβληματισμός, ο οποίος συνδέεται με τη γενικότερη καθυστέρηση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού όπως άλλωστε συνολικά τον αποτιμά[19]. Όμως αξίζει να αναφέρουμε, πως σε ένα τοπίο, στο οποίο ακριβώς λόγω των όρων διεξαγωγής του πολιτικού «παιχνιδιού», δηλαδή της δυσκολίας να σπάσει ο δικομματισμός, και λόγω των εκλογικών συστημάτων, της μη συγκροτημένης ύπαρξης εργατικών σωματείων, πέρα από την πολιτική διαμεσολάβηση των αγροτικών αιτημάτων, μέσα από το ίδιο το πολιτικό σύστημα, στο οποίο μάλιστα παρατηρούνταν πολύ συχνά και διαφοροποιήσεις βουλευτών των αντίστοιχων περιοχών που καταψήφιζαν και νομοσχέδια της κυβέρνησής τους, το μόνο που έμενε, ήταν η αναρχική παρέμβαση στον αγροτικό χώρο, όπως αυτή εκφράστηκε στην Ελλάδα. Και με δεδομένη, όπως θα αναφέρουμε παρακάτω, την αδυναμία συνολικής τακτικής και οργάνωσης από τις λογικές των ίδιων των αναρχικών μορφωμάτων, δεν θα μπορούσε να προκύψει αγροτικό κόμμα, πάντα φυσικά, σε συνδυασμό με την απόκρουση της ίδιας της ανάγκης συγκρότησης ενιαίων στρατηγικά κομμάτων. Πέρα από αυτό εκτιμούμε, ότι στο πεδίο των ταξικών διαφοροποιήσεων που εξελίσσονταν στον ελληνικό αγροτικό χώρο, η δημιουργία ενός αγροτικού κόμματος, της δημιουργίας δηλαδή ενός πολιτικού χώρου με διαταξικά χαρακτηριστικά, και ουσιαστικά την ηγεμονία των ανώτερων στρωμάτων του αγρού, θα ήταν ακόμα περισσότερο ένα στοιχείο οπισθοδρόμησης και όχι προώθησης μιας ταξικής λογικής στον αγροτικό χώρο.

Έπειτα από αυτά, μπορούμε να εκτιμήσουμε τις γενικότερες προϋποθέσεις πρόσληψης των αριστερών ιδεών συνολικά.

Οι δημοκρατικές ριζοσπαστικές ιδέες στην Ελλάδα δεν είναι ξένες, στο χρονικό διάστημα και πριν από την περίοδο με την οποία ασχολούμαστε. Οι κινήσεις και τα προγράμματα που θα αναλύσουμε στο Γ Κεφάλαιο δεν είναι κεραυνός εν αιθρία. Έχουν προηγηθεί, ήδη από το 1833 οι σαινσιμονιστές, φιλέλληνες αναρχικοί και επαναστάτες πολιτικοί πρόσφυγες, που δεν καταφέρνουν όμως να δημιουργήσουν μια σταθερή παράδοση ριζοσπαστικών ιδεών, μπολιάζοντας όμως με τις ιδέες τους, τις περιοχές κυρίως της Δυτικής Πελοποννήσου. Και μάλιστα, θα λέγαμε πως οι πρώτες «μεταφράσεις» των σοσιαλιστικών και δημοκρατικών ιδεωδών, έχουν να κάνουν κυρίως με την επιδίωξη της κοινής ευδαιμονίας πέρα από κοινωνικές

αντιθέσεις, και πάντα ενταγμένης στους εθνικούς στόχους της ανεξαρτησίας. Μας λέει χαρακτηριστικά η Καραφουλίδου «στα καθ' ημάς και ενόσω η εσωτερική συγκρότηση του νέου κράτους έμοιαζε να πορεύεται συστηματικά σε δρόμους αδιέξοδους, η φιλότιτα γινόταν το αντιφάρμακο, η παιδεία το μέσο και ο αρτιγενής «σοσιαλισμός», εξ' ανάγκης αποστερημένος από τις «τάξεις» του, ο πιο προοδευτικός κληρονόμος της εθνικής αγωνίας»[20].

Είπαμε και πιο πάνω, πως τα μεγάλα στοιχήματα που αντιμετωπίζει η Ελλάδα της περιόδου, είναι η λεγόμενη εθνική ολοκλήρωση, με την ενσωμάτωση σε έναν ενιαίο κρατικό χώρο, της πλειοψηφίας τουλάχιστον των ελλήνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η οικονομική ανάπτυξη με την προσπάθεια για να προχωρούν τα βήματα της δημιουργίας μιας ενιαίας εθνικής αγοράς. Η διπλή αυτή κίνηση, σε όλη τη διάρκεια αυτής της 30ετίας, δεν αναταράζει συμμαχίες μόνο στο επίπεδο του ανταγωνισμού των κυρίαρχων τάξεων και του ελληνικού πολιτικού κόσμου. Αναδιατάσσει, και σε πολλές περιπτώσεις βίαια, τους όρους ζωής των εκμεταλλεζόμενων κοινωνικών τάξεων, τους όρους οργάνωσης της ζωής τους. Η εισδοχή, των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων στο χωριό, καθώς και η χωρίς όρια εκμετάλλευση στα πρώτα βιομηχανικά κέντρα, έχει ως αποδέκτη των παραπόνων το κράτος, σαν από έξω, αυθαίρετα, να εισάγει σχέσεις που οι τοπικές κοινωνίες και κοινότητες ούτε επιθυμούν αλλά και ούτε και αντιλαμβάνονται. Οι απαντήσεις μάλιστα, βίαιες ή όχι, έχουν σε μεγάλο βαθμό βασική επιδίωξη μια διπλή κίνηση. Από τη μια, αντιπαράθεση με το κράτος, με την απαίτηση να παίξει έναν άλλο ρόλο από αυτόν που σχεδιάζει. Και από την άλλη, η προστασία των τοπικών όρων ζωής, που σε πολλές περιπτώσεις, συνδέονται με την παράδοση των ελλήνων, ήδη από τα προεπαναστατικά χρόνια, αλλά και πολύ περισσότερο με την ίδια την επανάσταση του 1821, που από μια άποψη, ο κοινοτικός της χαρακτήρας μπόρεσε να δώσει απaráμιλλα παραδείγματα ανεξαρτησίας, ταυτόχρονα φυσικά με την αντιδραστική περιφρούρηση των τοπικών προνομίων. Αυτή τη δυναμική στη δημοκρατική παράδοση των κοινοτήτων υποστηρίζει και ο Ψυρούκης[21]. Τη δύναμη των κοινοτικών θεσμών στην προεπαναστατική Ελλάδα, διαπιστώνει και ο Μουζέλης, θέλοντας να εξηγήσει, από τη δική του σκοπιά το γιατί η προλεταριοποίηση στον αγροτικό χώρο δεν προχώρησε όπως στη Δυτική Ευρώπη, και ιδιαίτερα στην Αγγλία[22]. Ενώ πιο αναλυτικά ο Βεργόπουλος εξηγεί το ρόλο των ελληνικών κοινοτήτων της εποχής, και το πλαίσιο της τοπικής αυτοδιαχείρισης όπως το ονομάζει[23].

Σε αυτό το πεδίο, βρίσκουν ανοιχτά αυτιά, οι ιδέες της ομοσπονδοποίησης του μπακουισμού, σε ένα κράμα με το σοσιαλισμό της υπεράσπισης της μικρής ιδιοκτησίας του Προυντόν, εθνικά κηρύγματα τύπου Μαντσίνι, αυτοδιαχειριστικά εγχειρήματα τύπου Φουριέ. Με καθοριστικό φυσικά το γεγονός της Παρισινής Κομμούνας, όπου γύρω από την ερμηνεία του, τις πολιτικές απολήξεις και τις αναγκαίες διεκδικήσεις που απορρέουν από αυτή, γράφονται αρκετά.

Ισχυριζόμαστε δηλαδή, πως στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, καθώς και τα μαχητικά κοινωνικά υποκείμενα και τους διανοούμενους του, διαμορφώνεται μια αλλά ελληνικά μετάφραση της Κομμούνας, καθώς και των βασικών θεωρητικών του αναρχισμού, μετάφραση που στην πραγματικότητα τείνει να ακολουθεί τα αιτήματα των τοπικών κοινωνιών, σε ότι αφορά ουσιαστικά την αντίσταση στον καπιταλισμό που έρχεται να εδραιωθεί. Πολύ χαρακτηριστικά, η Καραφουλίδου επισημαίνει «η Κομμούνα ήταν αναγκασμένη να πληρώσει το τίμημα. Αυτή δεν είχε καμία σχέση ούτε με την κοινοκτημοσύνη ούτε με το σοσιαλισμό ούτε με τη Διεθνή, παρά μόνο με τη διοικητική αποκέντρωση. Και για αυτό ακριβώς εκθιαζόταν στο ελληνικό κοινό, συνδεδεμένη όχι με το δυτικό εργατικό κίνημα, αλλά με τον ομοσπονδιακό φιλελευθερισμό των Η.Π.Α.». Και αυτό μάλιστα θα φανεί ακόμα καλύτερα, από την έλλειψη, τουλάχιστον μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1890, συγκεκριμένων πολιτικών αιτημάτων. Αυτό που προέχει είναι να φύγει ο φοροεισπράκτορας του κράτους η κρατική συγκεντρωτική εξουσία.

Άλλωστε και ο αναρχισμός δεν είναι ενιαίος, και σε ό,τι αφορά τα ρεύματα που εμφανίστηκαν στην Ελλάδα. Ανάμεσα στον αναρχοσυνδικαλισμό, τον αγροτικό αναρχισμό, το χριστιανοαναρχισμό και την ατομική τρομοκρατία αναρχικής αιτιολόγησης, δεν είναι τυχαίο ότι αυτή που γνώρισε τη μεγαλύτερη ανάπτυξη ήταν κυρίως η δεύτερη. Και αυτό για δυο λόγους. Ο ένας, προφανής ίσως από όσα έχουμε παραθέσει έως τώρα, έχει να κάνει με την «κραυγή» των χτυπημένων αγροτών από τον «άκαρδο» καπιταλισμό που αργά και βασανιστικά εδραιώνεται. Ο δεύτερος, και αυτό αξίζει να το τονίσουμε, είναι ότι οι αναρχικοί στις περιοχές των αγροτικών κινήματων, συνέλαβαν την αναγκαιότητα παρέμβασης στην αγροτιά που χειμαζόταν, επιδίωξαν να ενσωματώσουν πλευρές των διεκδικήσεών τους, σε μια προσπάθεια όμως, που ελέω της αντιπαράθεσης με το κράτος, έτεινε σε πάρα πολλές περιπτώσεις, να επιδιώκει να κλείνει τα ρήγματα των ταξικών διαφοροποιήσεων, ή να τα υποβιβάζει απέναντι στην κρατική εξουσία. Σε πολλές περιπτώσεις, όπως θα δούμε, κυρίως στις εξεγέρσεις, από το 1893 έως και το 1895, ακόμα και οι πρωταγωνιστές των αναρχικών κινήσεων της βορειοδυτικής Πελοποννήσου, περιγράφουν μια πάνδημη συμμετοχή σε αυτές, από τους τοπικούς άρχοντες, μέχρι την εκκλησία. Ενώ σε ότι αφορά τα αιτήματα, ακολουθούν ακόμα και τις απαιτήσεις των χωρικών των περιοχών αυτών για Μονοπώλιο πώλησης της σταφίδας, ως μόνη λύση για την επιβίωση. Σε αντίθεση με τις συγκρούσεις, πολλές φορές και ένοπλα ή δευτερευόντως με τη μορφή της ατομικής τρομοκρατίας, ο αναρχοσυνδικαλισμός αναπτύχθηκε στα αστικά κέντρα της εποχής (κυρίως Αθήνα, Λαύριο, Βόλο, Σύρο), κυρίως όμως με καταγγελίες και τη γενική αμφισβήτηση του ρόλου του κράτους. Τέλος όλα τα χριστιανοαναρχικά και χριστιανοσοσιαλιστικά εγχειρήματα, περισσότερο ενταγμένα στην αναρχική παράδοση, μπορεί να καλούν σε απόδραση από το σκληρό κόσμο της εκμετάλλευσης, επειδή όμως υποχρεώνονται να καταγγείλουν τον πραγματικό κόσμο, ακόμα και άθελά τους οδηγούν σε συγκρουσιακές πρακτικές [24]. Όσο για τη διάλυση αυτών των συλλογικοτήτων μας λέει ο Δημητρίου, «ήταν κυρίως αποτέλεσμα

της συστηματικής κρατικής τρομοκρατίας, που ασκήθηκε μετά την απόπειρα δολοφονίας του Γεώργιου του Α, και όχι λόγω του ελιτίστικου και περιθωριακού χαρακτήρα των οργανώσεων αυτών»[25]. Και επιβεβαιώνοντας ο Μοσκόφ «Στα 1898, οι συλλήψεις αριθμούνται σε εκατοντάδες και επεκτείνονται σε όλα τα σταφιδοπαραγωγά χωριά. Οι αρχές με την πρόφαση της αντιτρομοκρατικής άμυνας, απομακρύνουν όλα τα ζωνρά στοιχεία, όσους διακρίθηκαν κατά την προηγούμενη εξαετία στα συχνά συλλαλητήρια των σταφιδοπαραγωγών».

Ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τους αναρχοσυνδικαλιστές, που εμφανίστηκαν στην Ελλάδα αλλά δεν αναπτύχθηκαν μαζικά ποτέ, αυτό μάλλον έχει να κάνει, όπως και σε άλλες περιοχές της Ευρώπης, με την αργή βιομηχανική ανάπτυξη και καθυστέρηση, τη μικρή βιοτεχνική παραγωγή, την πολιτική διαφθορά και τον ομορτοουνισμό της σοσιαλδημοκρατίας[26]. Από αυτή τη σκοπιά και για κάποιους πρωτοπόρους εργάτες, ο αναρχοσυνδικαλισμός αποτελεί την απάντηση, μέσα στο πλαίσιο της άρνησης των μορφών οργάνωσης πολιτικής δράσης, την άρνηση της ανάγκης κόμματος, η διάρθρωση και οργάνωση της κοινωνίας γύρω από τα συνδικάτα.

Από την άλλη πλευρά, ο μαρξισμός του Μαρξ, δεν θα μπορούσε στον πολυτάραχο και ρευστό ελληνικό 19^ο αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα να ριζώσει, και αυτό για τρεις διαφορετικούς λόγους, που σχετίζονται με την ουσία των κοινωνικοπολιτικών προϋποθέσεων πρόσληψής του, ή έστω ερμηνείας του. Ο ένας είναι, ότι γενικά η αρθρογραφία και οι διαπιστώσεις του Μαρξ και του Ένγκελς σε ό,τι αφορά το Ανατολικό Ζήτημα, που φλέγον υποσύνολό του ήταν και η έκβαση του ελληνικού ζητήματος, δεν ήταν ιδιαίτερα δημοφιλείς στους ριζοσπάστες διανοούμενους των μέσων και του τελευταίου τέταρτου του 19 αιώνα. «*Ενδεχομένως, η έντονη επίδραση του Μαρξ από τις αντιλήψεις του Φαλμεράϋερ, όπως λ.χ. για τη σλαβική καταγωγή των νεότερων ελλήνων, να εμπόδισαν τους διεθμιστές έλληνες της Γενεύης και τον Παναγιώτη Πανά να υιοθετήσουν το σύνολο των σχετικών απόψεων του Μαρξ, ή και να αποκαλύψουν τις ιδεολογικές τους καταβολές.*» [27]. Δεν συνέκλιναν με την επιδίωξη της ταυτόχρονης επίλυσης με ευνοϊκούς όρους του ελληνικού εθνικού ζητήματος, ενταγμένου έστω στη Δημοκρατική Βαλκανική Ομοσπονδία, στην οποία όμως αναγνωριζόταν, ακόμα και από τους έλληνες ριζοσπάστες το πολιτισμικό πλεονέκτημα και προβάδισμα των ελλήνων. Άλλωστε, όπως γράφει και ο Δημητρίου «*Το βασικό σχήμα της ιδεολογίας της είναι πως όλοι οι υπόδουλοι βαλκανικοί και ανατολικοί λαοί, πρέπει, καταπολεμώντας τη δυσπιστία και τα μίσση, να ενωθούν για τον κοινό σκοπό, ώστε «δια της κοινής συμπράξεως», να μπορέσουν να αποτινάξουν τον οθωμανικό ζυγό χωρίς, πάντως σύνδεση με τις ευρωπαϊκές προοδευτικές δυνάμεις ή τις γενικότερες εξελίξεις*»[28]. Ο δεύτερος έχει να κάνει με το γεγονός, ίσως σε ένα βαθμό και απόρροια του πρώτου, με το ότι ο Μαρξ, πιο συστηματικά αρχίζει να μεταφράζεται στην Ελλάδα μετά το 1893, όπου πρωτοπόροι διανοούμενοι, υπό το βάρος της γενικής οικονομικής κρίσης επιχειρούν και οι ίδιοι να κατανοήσουν την κίνηση του καπιταλισμού, αλλά και να φέρουν με αυτές τις ιδέες σε επαφή τους ίδιους τους κοινωνικούς αγωνιστές. Ο τρίτος λόγος έχει

να κάνει με το γεγονός, πως αυτή η παρουσίαση του μαρξισμού, στα μέσα της δεκαετίας του 1890, είναι ουσιαστικά η γερμανική εκδοχή του, δηλαδή συμβατή με ένα κόμμα ριζωμένο στην γερμανική εργατική τάξη, αλλά με προγραμματικές πλευρές που οδηγούν σε μια βαθμιαία πάλη για την κατάληψη της εξουσίας και, ή κυρίως με κοινοβουλευτικό εκλογικό τρόπο. Αυτός είναι άλλωστε και ο μαρξισμός του Σκληρού, ο οποίος στο τέλος της περιόδου που εξετάζουμε, κάνει την πρώτη, ουσιαστικά, εισήγηση του μαρξισμού στην Ελλάδα, με τη φιλοδοξία να τον συνδέσει με τις ελληνικές ταξικές αντιθέσεις. Η ελληνική μετάφραση αυτού του μαρξισμού, η οποία όμως είναι στην ουσία της μέσα στον πυρήνα των θεωρήσεων του Πλεχάνωφ, φτάνει να υποστηρίζει, ή έστω να επιθυμεί την επιτυχία του τρικουπικού καπιταλιστικού εκσυγχρονιστικού εγχειρήματος, για να μπει ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός σε μια άλλη φάση, που θα είναι ευνοϊκές οι συνθήκες για μια σοσιαλιστική πολιτική πάλη. Όπως επιβεβαιώνει ο Λεονταρίτης, *«Το εργατικό κίνημα, που αναπτυσσόταν με βραδύτητα σε πόλεις όπως η Πάτρα και ο Πειραιάς, όπου υπήρχε κάποια βιομηχανική ανάπτυξη προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα, φάνηκε ότι επηρεαζόταν περισσότερο από το ρεφορμιστικό σοσιαλισμό παρά τον αναρχισμό»*[29].

Αλλά αυτή η κατεύθυνση έχει το παρελθόν της. Οι δυο σημαντικότερες μορφές του ελληνικού σοσιαλισμού, ο Δρακούλης και ο Καλλέργης, από τις αρχές της δεκαετίας του 1890, αντιλαμβάνονται ότι θα πρέπει να στραφούν στην παρέμβασή τους, προς τους εργαζόμενους. Όπως μας αποτυπώνει και ο Δημητρίου *«Και οι δύο διαλέγουν τη μέση οδό της έντυπης διαφώτισης των εργατών και απευθύνονται περισσότερο στο θυμικό τους. Στην απάνθρωπη εκμετάλλευση των «χιλιάδων ημεροδούλων» του σήμερα, αντιπαραβάλλουν τη νέα κοινωνία, με βάση τις αρχές της ελευθερίας, ισότητας και αδελφότητας»*. Το πιο ενδιαφέρον είναι ότι και οι δυο, επιλέγουν τις εξελικτικές ειρηνικές διαδικασίες για τους στόχους τους, που εξαντλούνται σε μέτρα κοινωνικής προστασίας και πολιτικών μεταρρυθμίσεων. [30].

Υποστηρίζουμε δηλαδή, ότι δεν ευθύνεται μόνο αυτό που αναφέρει ο Κορδάτος *«Και η αιτία δεν οφείλεται σε φταίξιμο του έλληνα εργάτη. Η αιτία βρίσκεται στους αντικειμενικούς όρους της χώρας: στην έλλειψη μεγάλης βιομηχανίας, στον αργητό ρυθμό της καπιταλιστικοποίησης της Ελλάδας.»*[31]. Οι διανοούμενοι, οι κοινωνικά ανήσυχοι αγωνιστές της εποχής, με βάση και τις δικές τους πολιτικοθεωρητικές αναφορές, επιλέγουν το τι θα μετακενώσουν στους εκμεταλλευόμενους. Και από μια άποψη φυσικά ερμηνεύουν, τις ίδιες τις θεωρίες του σοσιαλισμού και του αναρχισμού που κυκλοφορούν στην Ευρώπη της περιόδου. Υποστηρίζουμε δηλαδή, πως τα σκεπτόμενα και δρώντα πολιτικά υποκείμενα κάθε περιόδου, σαφώς και της περιόδου αναφοράς μας, έχουν τη δική τους ευθύνη για τις γραμμές που θα αναπτύξουν, για την κατανόηση της κοινωνίας τους. Αυτό υποστηρίζει και η Καραφουλίδου, μιλώντας ήδη για την θεωρητική παρακαταθήκη και τις επιρροές του Πυλαρινού (δηλαδή πριν τη συμπλήρωση του πρώτου μισού του 19^{ου} αιώνα), όταν λέει ότι ακόμα και από τότε οι αναγνώσεις των ιδεών από το εξωτερικό είναι επιλεκτικές και σύμφωνα με τις τοπικές ανάγκες, όπως τουλάχιστον

τις αντιλαμβάνονταν οι διανοούμενοι της εποχής[32]. Δεν μιλάμε από την άποψη ενός βολονταρισμού, που πέρα και έξω από τις δεδομένες συνθήκες μια συλλογικότητα θα διαμορφώνει προγράμματα και πολιτικά σχέδια. Μας ενδιαφέρει, αν μέσα από τα πολιτικά προγράμματα, διαφαίνεται μια εκτίμηση της ελληνικής κοινωνίας, που επιχειρεί με βήματα τακτικής και πολιτικά σχέδια, να υπερβεί τον ορίζοντα της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης. Ενταγμένα στις δυνατότητες που παρέχει η ίδια η πραγματικότητα.

Εδώ τίθενται και τα ζητήματα που θέτει ο Κάουτσκι, και ακολουθεί ο Λένιν, και με αυτά θα κλείσουμε το κεφάλαιο, για το αν και κατά πόσο οι εργατικές μάζες αυθόρμητα μπορούν να κινούνται προς το ρεφορμισμό, και το ρόλο που παίζουν «από τα έξω» οι διανοούμενοι που προέρχονται από την αστική τάξη, για να εισάγουν τη σοσιαλιστική συνείδηση, την επαναστατική σοσιαλιστική συνείδηση για να είμαστε πιο ακριβείς. Φαίνεται πως για την ελληνική περίπτωση ισχύει ακριβώς αυτό. Όπως μας εξηγεί και ο Νούτσος «η γένεση της σοσιαλιστικής σκέψης, ως αποτέλεσμα τόσο της πρόσληψης όσο και της ανάπτυξης των σοσιαλιστικών ιδεών, πραγματοποιείται από συσπειρώσεις διανοουμένων που προσπαθούν να επιταχύνουν την καρποφορία της στην ελληνική κοινωνία, μέσω των ολοένα διευρυνόμενων ερεισμάτων μιας αρθρωμένης κριτικής που ασκούν για τα χρονίζοντα προβλήματά της»[33].

Στην περίπτωση της Ελλάδας, της περιόδου αναφοράς μας, και ιδιαίτερα από το 1890 και μετά, ισχύει αυτό που γράφει ο Λένιν για τη Ρωσία « *Η βασική ιδιομορφία της Ρωσίας, από την άποψη που εξετάζουμε είναι, ότι η ίδια η αρχή του αυθόρμητου εργατικού κινήματος, από το ένα μέρος, και της στροφής της προοδευτικής κοινής γνώμης προς το μαρξισμό, από το άλλο, σημειώθηκε με την ένωση καθαρά ετερογενών στοιχείων κάτω από μια κοινή σημαία και με σκοπό τον αγώνα ενάντια σε έναν κοινό εχθρό (την απαρχαιωμένη κοινωνικοπολιτική κοσμοθεωρία)*». [34]. Πράγματι στην περίοδο που εξετάζουμε εντείνεται η μετάφραση του Μαρξ, ενώ οι κοινωνικοί και εργατικοί αγώνες, διεξάγονται, πολλές φορές ιδιαίτερα σφοδρά. Με την επιπλέον ελληνική ιδιομορφία της «εθνικής ολοκλήρωσης».

Το κρίσιμο όμως, ζήτημα που μας αφορά εδώ, είναι η εκτίμηση της λενινικής άποψης, σε πλήρη συμφωνία των γραφόμενων από τον Κάουτσκι, από το 1901-2, ότι η σοσιαλιστική συνείδηση στους εργάτες, έρχεται μόνο από τα έξω, από τις φιλοσοφικές, ιστορικές και οικονομικές θεωρίες που επεξεργάστηκαν οι μορφωμένοι εκπρόσωποι των εύπορων τάξεων, η διανόηση, όπως άλλωστε τέτοιοι ήταν και οι Μαρξ και Ένγκελς. Στην Ελλάδα, ιδιαίτερα από τα μέσα της δεκαετίας του 1890 όπως έχουμε ήδη αναφέρει φαίνεται να ισχύει ότι « *(οι απεργίες του 1890-1900), σήμαιναν το ζύπνημα του ανταγωνισμού ανάμεσα στους εργάτες και τα αφεντικά, μα οι εργάτες δεν είχαν και δε μπορούσαν να έχουν συνείδηση της αγεφύρωτης αντίθεσης των συμφερόντων τους, με όλο το σύγχρονο πολιτικό και κοινωνικό καθεστώς, δηλαδή συνείδηση σοσιαλδημοκρατική.*»[35]. Και όντως, μπορεί να έχουμε την ένταση των

προσπαθειών για εργατικές συνδικαλιστικές οργανώσεις, απεργίες με εντονότερο το στοιχείο της οργάνωσης και των συγκεκριμένων αιτημάτων, ακόμα όμως σε ένα κομμάτι της τάξης, με κοινή οργάνωση με τα διευθυντικά στρώματα ή και τους εργοδότες. Η ακόμα και εκεί που δεν παρατηρούμε μια τέτοια διαταξική σύνθεση, δεν υπάρχει, όπως θα φανεί, η επεξεργασία τέτοιων πολιτικών διεκδικήσεων, που να υπερβαίνουν τον ορίζοντα ενός συνδικαλιστικού οικονομικού επιπέδου πάλης.

Το θέμα όμως, δεν τελειώνει εδώ. Και αυτό από μια απαραίτητη υπενθύμιση από τον ίδιο τον Λένιν, αλλά και από μια αναγκαία σημείωση από την πλευρά μας, προεκτείνοντας τις επισημάνσεις του Νούτσου γύρω από το θέμα.

Στην περίπτωση του ίδιου του Λένιν, αξίζει να πούμε, πως την ίδια στιγμή που αποδέχεται τη λογική του Κάουτσκι γύρω από το ζήτημα, γράφει πως *«Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι οι εργάτες δε συμμετέχουν στην επεξεργασία αυτής της θεωρίας. Συμμετέχουν όμως όχι ως εργάτες, αλλά ως θεωρητικοί του σοσιαλισμού, ως Προουντόν και Βάιτλιγκ, συμμετέχουν με άλλα λόγια, μόνο όταν και στο βαθμό που κατορθώνουν λίγο-πολύ να κατακτήσουν τις γνώσεις του αιώνα τους και να προωθήσουν αυτές τις γνώσεις»*. [36]. Όπως το αντιλαμβανόμαστε, αυτή η δεύτερη παράλληλη επισημάνση, με ένα τρόπο σχετικοποιεί την πρώτη, ή εν πάση περιπτώσει μειώνει την αποκλειστικότητά της. Νομιμοποιούμαστε, με βάση αυτή τη δεύτερη επισημάνση, να θέσουμε από τη μεριά μας το ερώτημα. « Η κατάκτηση των γνώσεων του αιώνα τους», αν γίνεται απευθείας από ένα πιο μορφωμένο και συγκροτημένο προλεταριάτο, που εργάζεται σε κρίσιμους τομείς της καπιταλιστικής παραγωγής, αφήνει ανοικτό το ζήτημα της παραγωγής επαναστατικής θεωρίας από τους ίδιους τους εργαζόμενους, χωρίς τη διαμεσολάβηση των φωτισμένων αστών; Απλά το θέτουμε προς σκέψη, μια που η ανάλυσή του ξεφεύγει από τις θεματικές αυτής της εργασίας.

Από την άλλη πλευρά όμως, αν κρατήσουμε τις επισημάνσεις Νούτσου, μπορούμε ίσως να δώσουμε κάποια στοιχεία απάντησης, που ενισχύουν διαπιστώσεις μας σε όλο το κεφάλαιο, και ίσως να δώσουν ένα συνολικότερο προβληματισμό. Ας ξαναδούμε τι γράφει ο Παναγιώτης Νούτσος *« Η αναφορά στην εισαγωγή της ταξικής συνείδησης, μέσω της καλλιέργειας των σοσιαλιστικών ιδεών, των εργαζομένων θα αποτελούσε μια αρκετά εύκολη απόπειρα κατανόησης των αρχικών προσεγγίσεων της σοσιαλιστικής σκέψης. Με αυτήν ωστόσο την ερμηνευτική τακτική δεν αναδεικνύεται η συγκεκριμένη δυναμική της επικοινωνίας που δεν περιορίζεται μόνο στο «αντικείμενο», δηλαδή δεν ανάγεται σε μια μηχανική μετακένωση των σοσιαλιστικών ιδεών, αλλά προσδιορίζει ακριβέστερα τη σημασία του «υποκειμένου», δηλαδή την ιδιαίτερη οντότητα του δέκτη, τις ανάγκες και τις δυνατότητες του που διαμορφώνουν τους όρους πρόσληψης και επεξεργασίας των ιδεών αυτών. Ούτε ακόμη προβλέπεται η περίπτωση να μην προϋποθέτει αναγκαία κάποια μορφή επεξεργασίας, ως αυτοφυής εκδοχή της νέας κοινωνίας, τη διεργασία της πρόσληψης.»*[37] Για τα σοσιαλιστικά και αναρχικά εγχειρήματα της περιόδου, δείξαμε πως αυτή η διαδικασία έλαβε χώρα. Εδώ αξίζει να συμπληρώσουμε, πως ακόμα και ο ίδιος ο Λένιν, όπως προκύπτει από το ίδιο το

πολύτομο έργο του, αλλά και από την πολιτική του δραστηριότητα, που τελικά συμπυκνώνει όλα τα επίπεδα της πάλης, δεν αρκέστηκε σε αυτή τη μετακένωση που αναφέρει ο Νούτσος, της δοσμένης για την εποχή του επαναστατικής μαρξιστικής θεωρίας, για την παραγωγή επαναστατικής συνείδησης. Αλλά η προσπάθειά του να φέρει το μαρξισμό μέσα στις ρωσικές συνθήκες, να απαντήσει επαναστατικά για την επίλυση των ταξικών αντιπαραθέσεων της χώρας και της εποχής του, τον έφερε σε θέση να συμπληρώνει, να αναθεωρεί δημιουργικά, (π.χ. για το κομματικό φαινόμενο, ιμπεριαλισμός) το σώμα του μαρξισμού, να έρχεται σε σύγκρουση με τους γηραιούς της ρώσικης και ευρωπαϊκής αριστεράς, για την αναγκαία πολιτική τακτική, για το αν η Ρωσία είναι μια χώρα που μπορεί να προχωρήσει στον επαναστατικό σοσιαλιστικό δρόμο που αυτός έθετε.

Άρα η εισαγωγή των αριστερών ιδεών γενικά, του μαρξισμού ειδικότερα, δε θα μπορούσε και στην Ελλάδα, να γίνει μόνο παρεμβαίνοντας στο ίδιο το σώμα των ίδιων των ιδεών. Με κριτήριο φυσικά, το πώς αντιλαμβάνονταν τα ίδια τα πολιτικά υποκείμενα τη «συμβατότητα» εφαρμογής αυτών των ιδεών με την κοινωνία που καλούνταν να παρέμβουν, και το αντίστοιχο επίπεδο των καπιταλιστικών ταξικών διαφοροποιήσεων μέσα στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό της περιόδου.

Για μας, όπως γράφει και ο Αλεξάτος για την εκτίμηση της συγκυρίας, πιο συγκεκριμένα θα λέγαμε και για τα χρόνια που μας ενδιαφέρουν, καθοριστικός είναι ο ρόλος, πιο ειδικά, του επιπέδου ανάπτυξης της μαρξιστικής θεωρίας σε κάθε δεδομένη ιστορική φάση[38]. Και όπως είδαμε, και για τους λόγους που αναλύσαμε, αυτή στην Ελλάδα, είναι αρχικά ανύπαρκτη σχεδόν, ενώ στη φάση της ανάπτυξης της εργατικής πάλης, συνδέεται με το γερμανικό σοσιαλδημοκρατικό πρότυπο. Από αυτή τη σκοπιά, είναι πολύτιμη, κατά τη γνώμη μας η λενινική διαπίστωση, που και στην Ελλάδα ισχύει και για την περίοδο που εξετάζουμε, δηλαδή πως «η ιστορία όλων των χωρών δείχνει, ότι η εργατική τάξη αποκλειστικά με τις δικές της δυνάμεις δεν είναι σε θέση να αναπτύξει παρά μόνο μια τρεϊντιουνιονίστικη συνείδηση, δηλ. την πεποίθηση ότι είναι ανάγκη να ενωθεί σε σωματεία, να κάνει αγώνα ενάντια στα αφεντικά, να παλεύει για να αποσπάσει από την κυβέρνηση τον άλφα ή τον βήτα απαραίτητο νόμο για τους εργάτες»[39].

Η εκτίμηση των πολιτικών προγραμμάτων των ελλήνων σοσιαλιστών της περιόδου, όπως και γενικά ο ρόλος και η εμφάνιση ενός προγράμματος γενικά, ενός σοσιαλιστικού προγράμματος ειδικά, καθίστανται εξαιρετικά σημαντικός. Ο σοσιαλισμός και η ταξική πάλη γεννιούνται το ένα δίπλα στο άλλο, και όχι το ένα από το άλλο απαραίτητα, το καθένα από αυτά έχει τις δικές του προϋποθέσεις. Αν η σχέση τους ήταν αυτόματη, τότε δε θα υπήρχε καμιά ανάγκη εμφάνισης πολιτικών προγραμμάτων, πολύ περισσότερο σοσιαλιστικών.

Τέλος, ιδιαίτερα για την ταξική, από εργατική σκοπιά συνείδηση, αυτή έρχεται στον εργάτη μόνο από έξω, δηλαδή έξω από την οικονομική πάλη, έξω από

τη σφαίρα των σχέσεων ανάμεσα στους εργάτες και τους εργοδότες[40]. Ο «δίδυμος» αδερφός της γερμανικού τύπου σοσιαλδημοκρατίας, είναι η διατύπωση διεκδικήσεων, που αναφέρονται κυρίως στην αντιπαράθεση εργάτη εργοδότη, με έμφαση στην εξαθλίωση, η οποία όμως δε μετουσιώνεται σε άμεση πολιτική. Και όταν αυτό συμβαίνει, κυρίως από τα μέσα της δεκαετίας του 1890, αυτό είναι στην κατεύθυνση της πίεσης υλοποίησης προς το κράτος. Η έμφαση σε αυτή την οικονομική πάλη, με αυτό τον τρόπο, αντικειμενικά δε θα μπορούσε να γεννήσει μια πανεθνική πολιτική οργάνωση. Και αυτό γιατί η ίδια η οικονομική πάλη, όταν παραμένει ως τέτοια, ευνοεί τον συντεχνιασμό, τα ιδιαίτερα προβλήματα κλάδων ή περιοχών[41]. Φαινόμενο πολύ συχνό στον ελληνικό χώρο για την περίοδο που εξετάζουμε.

Υποστηρίζουμε δηλαδή, και θα φανεί καλύτερα στη συνέχεια, πως και τα πολιτικά υποκείμενα, έχουν τη δική τους ευθύνη, και τα δικά τους όρια, τόσο στην εκτίμηση της κατάστασης, όσο και στη φυσιογνωμία της πάλης που προωθούσαν.

Δ' ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΣΥΝΤΟΜΗ ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΟΝ ΕΠΤΑΝΗΣΙΑΚΟ ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΣΜΟ- ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ[1]

Αναφέραμε και παραπάνω πως οι δημοκρατικές ριζοσπαστικές ιδέες δεν ήταν ξένες στον ευρύτερο ελληνικό χώρο. Σαφώς αναφερόμαστε στο ρόλο που έπαιξε ο επτανησιακός ριζοσπαστισμός, από τα πρώτα χρόνια μετά την επανάσταση του 1821, αλλά και αργότερα μέχρι και τα χρονικά όρια που έχει η εργασία μας. Μπορεί, όπως ισχυρίζεται ο Δημητρίου, έως τη δεκαετία 1870-1880 οι όποιες ριζοσπαστικές ιδέες να μην εμφανίζονται στην Ελλάδα ως συγκροτημένο σύστημα ιδεών[1], όμως ο Ρήγος, συμπυκνωμένα περιγράφει όλη τη συνεισφορά των επτανήσιων διανοουμένων και πολιτικών, πριν κυρίως την ένωση με την Ελλάδα. [2]. Είναι εξαιρετικά τα δείγματα των ιδεών για τον πολιτικό εκδημοκρατισμό του πολιτικού συστήματος. Από τις επεξεργασίες του Συντάγματος του 1864, όπου οι πληρεξούσιοι του Επτανησιακού Δημοκρατικού Κόμματος, αγωνίζονται για την εγκαθίδρυση και εδραίωση ενός γνήσιου κοινοβουλευτισμού, και το σεβασμό στις δημοκρατικές αρχές. Την προσπάθεια σύνδεσης της νομικής και πολιτικής ισότητας με τις κοινωνικές ανάγκες όπως αυτή εκφράζεται στην προσπάθεια των πέντε αγροτιστών πληρεξουσίων υπό τον Κωνσταντά, στην Εθνοσυνέλευση του 1864. Από την καθιέρωση και στην Ελλάδα της εκλογής δια των σφαιριδίων, παμπάλαιου επτανησιακού δημιουργήματος. Στην πρώτη αναφορά στην αρχή της δεδηλωμένης από το Λομβάρδο, όταν εκλέγεται πρόεδρος της Βουλής το 1870. Τη συνακόλουθη προσπάθεια για την εδραίωση ενός αστικού δικομματικού, στέρεου πολιτικού συστήματος. Τη συνεισφορά των επτανήσιων αγροτιστών της Κέρκυρας, των συνεταιριστικών προσπαθειών στη Λευκάδα, των ριζοσπαστικών ομάδων στην Κεφαλονιά και κυρίως τις διεργασίες στο θεσσαλικό κάμπο με τη συμβολή του Μαρίνου Αντύπα.

Στις παραμονές της περιόδου που εξετάζουμε, και πιο συγκεκριμένα την τριετία 1875-1877 δραστηριοποιείται η Δημοκρατική Ανατολική Ομοσπονδία, με κέντρο τη Γενεύη, και συμμετέχοντες έλληνες, βούλγαρους, σέρβους, μαυροβούνιους και άλλους βαλκάνιους που σπουδάζουν στο εξωτερικό. Το βασικό τους ιδεολογικό σχήμα είναι η απελευθέρωση των λαών της Βαλκανικής από τους Οθωμανούς, χωρίς όμως αυτή η επιδίωξη να συνδέεται με τις ευρωπαϊκές προοδευτικές δυνάμεις[3]. Άλλωστε ο Πανάς, από τους πρωταγωνιστές του επτανησιακού ριζοσπαστισμού, είναι ο κύριος σύνδεσμος της Ομοσπονδίας με τον ελλαδικό χώρο[4], ιδρύοντας μάλιστα το 1875 μαζί με το Χοϊδά, το Φιλάρετο και άλλους, το Ρήγα, που αποτελεί το

ελληνικό τμήμα της Ομοσπονδίας[5]. Ο Πανάς μάλιστα είναι αυτός που θα προαναγγείλει και τον Δημοκρατικό Σύλλογο των Πατρών, και θα τον υπερασπίσει όταν θα αρχίσουν οι διώξεις εναντίον του[6].

Έχει προηγηθεί ο Μομφεράτος, που ήδη από το 1849, παρουσιάζει στην εφημερίδα του, με ιδιαίτερα ευνοϊκό τρόπο τις ιδέες του Μπλανκί, μετά την επανάσταση του 1848 στη Γαλλία, χωρίς όμως να δημιουργούν έναν ευρύτερο κύκλο συγκροτημένων οπαδών. Ο οποίος άλλωστε συνδέει την κοινωνική ανάπλαση των λαών με την αναγκαία, και μόνο έτσι ασφαλή εγγύηση επίλυσης και των εθνικών ζητημάτων. Ο Κονεμένος, όπως αναφέρει ο Νούτσος, οπαδός του Προυντόν, προβάλλει με ένταση τα δικαιώματα της γυναίκας, αλλά οι έμπρακτες προσπάθειες του, με το όραμα για τη δημιουργία κοινοκτημονικής κοινωνίας χιλίων ατόμων, θα έλεγε κανείς πως περισσότερο έχει αναφορές στην Ουτοπία του Μαν ή στο Φουριέ[7]. Σε μια γενικότερη θεώρηση, μετά την ένωση ατονεί η δράση των επανησίων ριζοσπαστών. Μάλιστα και πάλι όπως μας υπενθυμίζει ο Νούτσος, επικεντρώνουν στην προβληματική τους για την εθνική ολοκλήρωση, όπως άλλωστε κάνει όλο το ελληνικό πολιτικό σύστημα της περιόδου. Στρέφουν την προσοχή τους στην ενίσχυση του εμπορίου, ενώ στο πολιτικό επίπεδο, δυναμώνουν οι φωνές που μιλούν για την ανάγκη συνεννόησης με τον Garibaldi ή τον Mazzini[8].

Αναμφίβολα όμως, η κεντρική φυσιογνωμία είναι ο Παναγιώτης Πανάς. Δεν είναι στις προθέσεις μας μια συνολικότερη ιστορική καταγραφή της πολιτικής του πορείας. Εδώ θα εκτιμήσουμε τα κεντρικά σημεία του πολιτικού προγράμματος το οποίο παρουσιάζει. Με μεγαλύτερη καθαρότητα, αυτές εμφανίζονται στην εφημερίδα Εργάτης το 1875-76. Στα κείμενά του, μπορούμε να διαγνώσουμε μερικές πραγματικά πρωτοπόρες ιδέες. Όμως σε ποιο πολιτικό πλαίσιο κινούνται αυτές;

Στο πρόγραμμά του δεν υπάρχουν οικονομικές διεκδικήσεις. Κυρίως απασχολεί το ζήτημα της επίλυσης του πολιτεύματος, των συνολικών όρων οργάνωσης της κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Υπερασπίζει τη δημοκρατία, από την άποψη ότι συμφωνεί με την ανθρώπινη φύση γενικά, με του έλληνα ειδικά. Τονίζει όμως, ότι αυτό θα επιτευχθεί *«άνευ βιαιών κλονισμών, άνευ επαναστάσεων, άνευ ανατροπών. Διότι, μη αναμιγνυομένων εν αυτώ αλλοτρίων και ετερογενών στοιχείων, δεν θέλουσι λαμβάνει χώραν οι ειδεχθείς εκείναι συγκρούσεις, αίτινες υπό τα άλλα πολιτεύματα παραλύουσι πάσαν ενέργειαν των λαών και δολοφονούσι τα έθνη.»* [9]. Λογική ασύμβατη με το γενικότερο δημοκρατικό πολιτικό ρεύμα των επανησίων ριζοσπαστών, αλλά και με τις διαθέσεις ενός τμήματος τουλάχιστον της ελληνικής κοινωνίας, που υπερασπίζει το Garibaldi ακόμα και με βίαιες συγκρούσεις όπως αναφέρει ο Δημητρίου [10]. Θέτει την ιδέα δημιουργίας δημοκρατικού κόμματος, που θα υποστηρίξει το *«υπεύθυνον και μετακλητόν των αρχόντων»*, και αυτό όμως μέσα από την ειρηνική μόρφωση του λαού, και χωρίς άλλα μέσα πλην του κηρύγματος και της διδασκαλίας. Τέλος το βασικό σύνθημα είναι αυτό της Γαλλικής Επανάστασης του 1789, ελευθερία-ισότητα-αδελφότητα.

Ο Πανάς παρουσιάζει την ανάγκη μιας στέρεας, χωρίς κοινωνικούς κραδασμούς, με δικαιοσύνη αστικής δημοκρατίας. Και είναι εντυπωσιακό, πως παρόλο που γράφει, 4 χρόνια μετά την Παρισινή Κομμούνια, το γεγονός αυτό, σε αντίθεση με άλλους διανοούμενους της εποχής, δεν αποτελεί βασικό σημείο αναφοράς.

Ταυτόχρονα όμως αξίζει να επισημάνουμε, πως ο Πανάς ανήκει στην πτέρυγα των «αληθών» ριζοσπαστών, οι οποίοι υπερασπίζονταν τα δημοκρατικά ιδεώδη ακόμα και αν η εκπλήρωσή τους σήμαινε αναστολή της εθνικής δικαίωσης[11]. Όπως εκτιμά μάλιστα η ίδια, οι υπέρμαχοι του διμέτρου αγώνα για τη δημοκρατία και το σοσιαλισμό, όπως τον αντιλαμβάνονταν, βρίσκονταν καλύτερα από οποιονδήποτε άλλον, και στον ελληνικό χώρο, στο σοσιαλιστικό οραματισμό. Σε αντίθεση με τον Λομβάρδο, που μαζί με τον Πυλαρινό, ιδρύουν κομιτάτο στην Αθήνα, προκειμένου να ενισχύσουν την Ένωση με την Ελλάδα. Σε αυτά τα κομιτάτα, τα οποία προτάσσουν το ζήτημα της Ένωσης, σε βάρος των δημοκρατικών και σοσιαλιστικών διεκδικήσεων, οι «αληθείς» ριζοσπάστες έχουν επιλέξει να απέχουν[12]. Φαίνεται δηλαδή, πως και ο ίδιος ο επανησιακός ριζοσπαστισμός δεν είναι ενιαίος. Και πως η βάση του δυϊσμού του, είναι όπως και στον τότε κρατικό ελληνικό χώρο το ζήτημα της εθνικής ολοκλήρωσης από τη μια, και μια δικαιότερη κοινωνία από την άλλη. Ιδίως στο πρώτο ζήτημα μάλιστα, φαίνεται πως υπήρχε και μια αντιπαράθεση γύρω από το ρόλο των μεγάλων δυνάμεων της εποχής[13].

Ήδη, από δεκαπενταετία και πλέον, άλλοι επιφανείς αγωνιστές και διανοούμενοι, όπως ο Παπαθανασίου, θέτουν άλλα πρότυπα για την οργάνωση της κοινωνίας. Ο Παπαθανασίου ήδη από το 1861, γράφει ουσιαστικά για τον παρασιτικό χαρακτήρα του κράτους όπως αυτός τον αντιλαμβάνεται, τον Ιούλιο του 1871, προσπαθεί να αποτιμήσει ευμενώς την Παρισινή Κομμούνια. Ταυτόχρονα ο Παπαθανασίου περνά από την ηθική καταγγελία της κοινωνίας που βλέπει, σε έναν νέο κοινωνικό σχεδιασμό, προπαγανδίζοντας συνεταιριστικές συσπειρώσεις εργατών και ελεύθερων παραγωγών, στον αντίποδα της ραγδαίας εκβιομηχάνισης και του παραγωγικού/διοικητικού συγκεντρωτισμού των σύγχρονων αστικών κοινωνιών[14]. Θέλουμε να πούμε δηλαδή, η κοινωνική κριτική, και οι προτάσεις για τη διαφορετική οργάνωσή της, δεν είναι ενιαία, αλλά πολύ περισσότερο, ο επανησιακός ριζοσπαστισμός που κυρίως χαρακτηρίζει αυτό το χρονικό διάστημα, είναι μια «κυψέλη» σκέψης, για την εδραίωση της αστικής δημοκρατίας, αλλά από δυο διαφορετικές αφετηρίες, για το χαρακτήρα της ίδιας της αστικής δημοκρατίας, είτε με την ανάπτυξη και την έμφαση των κοινωνικών χαρακτηριστικών της και της ανάπτυξης των δικαιωμάτων, είτε με το βάρος κυρίως στην ενσωμάτωση στον κύριο εθνικό κορμό, και συνολικά την εθνική επέκταση και ολοκλήρωση.

Μετά από μια πρώτη σύντομη αποτίμηση των πρωτοπόρων προ του 1877, μπορούμε να προχωρήσουμε στην σύγκριση των πολιτικών προγραμμάτων των αναρχικών και σοσιαλιστικών συλλογικοτήτων στην Ελλάδα της περιόδου. Έχουμε

ήδη θέσει, από το Γ Κεφάλαιο, αναφερόμενοι στις προϋποθέσεις πρόσληψης των αριστερών ιδεών, κάποια γενικά αλλά βασικά στοιχεία τα οποία εντοπίζουμε. Για να μπορέσουμε όμως να φτάσουμε σε ασφαλέστερα συμπεράσματα, θα εκτιμήσουμε τα πολιτικά προγράμματα, πάνω σε οκτώ συγκεκριμένες θεματικές, οι οποίες περιλαμβάνουν από τις γενικότερες στρατηγικές και θεωρητικές τοποθετήσεις, μέχρι και το πώς τοποθετούνταν, πάνω σε ειδικότερα φλέγοντα ζητήματα της εποχής..

Ας δούμε ποιες είναι οι οκτώ θεματικές:

- 1) Οι θεωρητικές αναφορές, όπου διατυπώνονται ρητά, ή τι προκύπτει από την ανάλυσή μας, όπου δεν διατυπώνονται.
- 2) Οι οικονομικές διεκδικήσεις και η θέση τους μέσα στα προγράμματα.
- 3) Πολιτικές διεκδικήσεις.
- 4) Τα μέσα πραγμάτωσης των τεθειμένων στόχων (βία ή όχι, επανάσταση κ.τ.λ.)
- 5) Minimum και maximum διεκδικήσεις. Ή αλλιώς η σχέση στρατηγικής και τακτικής.
- 6) Το κοινωνικό υποκείμενο της απεύθυνσης.
- 7) Η στάση απέναντι ιδιαίτερα στα αγροτικά ζητήματα.
- 8) Γενικές προγραμματικές τοποθετήσεις, πάνω σε ευρύτερα ζητήματα.

1) Ξεκινάμε με τις θεωρητικές αναφορές, μια που πιστεύουμε πως είναι ιδιαίτερα χρήσιμο και κρίσιμο για όλη τη διαδικασία της σύγκρισης που επιχειρούμε, να ξεκαθαρίσουμε μερικά πράγματα σε σχέση με το θέμα.

Ήδη και ο Δημητρίου και ο Νούτσος, έχουν επιχειρήσει να ταξινομήσουν τις κύριες εκφάνσεις του σοσιαλιστικού και αναρχικού κινήματος της περιόδου, περισσότερο σε ότι αφορά τη συγκρότηση τους σε πολιτικά ρεύματα ο πρώτος, σε ότι αφορά τις θεωρητικές αναφορές και επεξεργασίες τους ο δεύτερος. Ας τις δούμε ακριβώς όπως τις παραθέτουν. Ο Δημητρίου, εκτιμά ότι προς το τέλος της δεκαετίας του 1890 έχουμε τη διάκριση στις εξής πολιτικές ομαδοποιήσεις: « α) *Οι Καλλεργικοί, με απόψεις επηρεασμένες από το μαρξισμό, αλλά και από τον ουτοπικό σοσιαλισμό και τον αναρχισμό. β) Οι αναρχικοί γ) Οι μεταρρυθμιστές, με ρεφορμιστικές αντιλήψεις δ) Οι «σοσιαλπατριώτες», που πρότασσαν την ανάγκη εξέγερσης των υπόδουλων ελλήνων ενάντια στους τούρκους ε) Οι χριστιανοσοσιαλιστές στ) Οι θεοσοφιστές και ουτοπικοί του Δρακούλη ζ) Οι αναρχοσυνδικαλιστές, του «Συνδέσμου Αναρχικών Εργαζομένων», που δρούσαν στην Αθήνα και το Λαύριο» [15].*

Από την άλλη πλευρά, ο Νούτσος κατατάσσει τις θεωρητικές αναφορές και επεξεργασίες των μορφωμάτων ως εξής: «α) η κοινωνική προσέγγιση του τριπτύχου της γαλλικής Επανάστασης (ελευθερία, ισότητα, αδελφότητα), όπως την επιχειρούσε ο

νεογιακωβινισμός της Ευρώπης β) η σύζευξη κοινωνικού και εθνικού ζητήματος κατά την υπόδειξη του Mazzini γ) ο εμβολιασμός του σοσιαλισμού από τη χριστιανική διδασκαλία με αποτέλεσμα η επαγγελία του να αποκτά σωτηριολογική και «ανθρωπιστική» χροιά δ) η κυριαρχική παρουσία της σκέψης των αναρχικών (Μπακούνιν, Costa, Κροπότκιν, Grave κ.τ.λ.) ε) η σύνδεση με την *Assosiation Internationale des Travailleurs (Federeliste)* και με ορισμένα μεταγενέστερα σχήματα που διακηρύσσουν την επικαιρότητα της διεθνούς επανάστασης, αλλά και η πλήρης έλλειψη οργανωτικών σχέσεων με τη Β Διεθνή (τις είχε ήδη ναρκοθετήσει η στάση του Δρακούλη στο ιδρυτικό της συνέδριο, χωρίς να τις αναβαθμίσει στη συνέχεια ο Καλλέργης στ) η ικανοποιητική επαφή με τις διάφορες τάσεις του γαλλικού σοσιαλισμού, από τον Argyriades ως τον Jaures ζ) η επαρκής γνώση των κατευθύνσεων του αγγλοσαξονικού σοσιαλισμού, με έμφαση στη φαβιανή του εκδοχή η) η αγνόηση του γερμανικού σοσιαλιστικού κινήματος, με κάποιες ασήμαντες αποκλίσεις που αφορούσαν το Lassale και το Bebel, και η αποσιώπηση του Kautsky, με τον οποίο είχαν διασυνδέσεις οι σοσιαλιστές των άλλων βαλκανικών χωρών θ) ο Marx και ο Engels (οι πρώτες μεταφράσεις έργων τους χρονολογούνται το 1893), μολονότι ήταν από νωρίς γνωστοί ως ηγέτες της «κοινωνικής δημοκρατίας», δε συνέβαλαν στην ώθηση της εγχώριας σοσιαλιστικής σκέψης, εφόσον η τελευταία δεν είχε εμποτισθεί από τον «καουτσκιανισμό» της Β Διεθνούς» [16].

Παραθέσαμε ολόκληρα τα αποσπάσματα από τους δυο συγγραφείς, γιατί σε αυτό το σημείο θα θέλαμε να κάνουμε δυο επισημάνσεις. Με το δικό τους τρόπο, και οι δυο, επισημαίνουν κάτι το οποίο θα θέλαμε να τονίσουμε. Θα ήταν αποπροσανατολιστικό να θεωρήσουμε τις θεωρητικές αφετηρίες των ρευμάτων αυστηρές και χωρισμένες με «σινικά τείχη». Όλα τα ρεύματα, ουσιαστικά συνθέτουν στοιχεία από διάφορες θεωρητικές αναλύσεις, με τον τόνο να πέφτει σίγουρα περισσότερο σε κάποια από αυτά. Όμως όπως είπαμε και παραπάνω, τα ιδεολογικοπολιτικά υποκείμενα που αναλαμβάνουν να φέρουν τις σοσιαλιστικές ιδέες στην Ελλάδα, καθιστούν πιο ελαστικές τις διαφοροποιήσεις, αν εξαιρέσουμε κάποια έντονα στιγμιότυπα στην πορεία της συγκρότησης τους, όπου κάποια από αυτά έχουν και μια σημαντική θέση στην ιστορία του ελληνικού σοσιαλισμού.

Λίγους μήνες μετά την ενωτική Πρωτομαγιά του 1894, όπου όλα τα ρεύματα του ελληνικού σοσιαλισμού και αναρχισμού από κοινού τιμούν αυτή τη μέρα, η εφημερίδα Σοσιαλιστής, στην οποία πρωταγωνιστούσε ο Καλλέργης αναστέλλει την έκδοσή της. Γιατί ενώ πιο πριν πολύ διαφορετικές θεωρητικές αναφορές μπορούσαν να συνυπάρχουν σε ένα έντυπο, το οδηγούν στη σιωπή;

Ας δούμε τα όσα διαφωτιστικά μας μεταφέρει ο Κορδάτος «*Μερικοί νέοι, επηρεασμένοι από την αναρχική κίνηση της Ευρώπης, ζητούσαν άμεση δράση και διάβαζαν με φανατισμό την αναρχική φιλολογία. Άλλοι πάλι θέλανε «εθνικό σοσιαλισμό», γιατί υπήρχαν «δούλοι αδελφοί, και η Κρήτη και η Μακεδονία εστέναζον υπό τον τουρκικόν ζυγόν». Ο Πλ. Δρακούλης επηρεάζει και αυτός μια ομάδα που ζητάει*

«οι σοσιαλισταί να μη αναμιγνύονται εις τας εργατικάς οργανώσεις». Και μερικοί άλλοι θέλουν «μεταρρυθμιστικό σοσιαλισμό». Αν διαβάσει κανένας τις εφημερίδες της τοτινής εποχής με προσοχή θα δει πως οι ομάδες αυτές δεν ήταν ξεκάρφωτες ολότελα. Αντικαθρέφτιζαν μέσα στο νεαρό ελληνικό εργατικό κίνημα τα διάφορα στρώματά του»[17]. Ας προεκτείνουμε τη σκέψη του Κορδάτου. Όχι μόνο το νεαρό ελληνικό εργατικό κίνημα στις διάφορες εκδοχές του. Το κυριότερο είναι πως όλες οι αντιθέσεις του ελληνικού καπιταλισμού, και της αστικής μετεξέλιξης του πολιτικού συστήματος, αντανακλώνονται αποτυπωμένα στις προτεραιότητες των διάφορων σοσιαλιστικών ρευμάτων. Θέλουμε να πούμε δηλαδή, πως η προσπάθεια για πολιτική παρέμβαση ήταν αυτή, που σε συνδυασμό με τα συνθετικά θεωρητικά αποκρυσταλλώματα, ήταν αυτή που συγκροτούσε ομαδοποιήσεις. Όπως μας λέει και ο Νούτσος, είναι μια διαδικασία που δεν αποτελεί την ιδιομορφία κάποιου «καθυστερημένου» ή «προκαπιταλιστικού» ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού.

Το δεύτερο στοιχείο μαζί με τις πολιτικές επιλογές, το οποίο μπορεί να μας βοηθήσει να κάνουμε μια καλύτερη ανάλυση των μορφωμάτων, είναι οι συγκεκριμένες θεματικές συγκρίσεις, οι οποίες θα μας βοηθήσουν πέρα από τις θεωρητικές αναφορές, να εστιάσουμε πιο ουσιαστικά.

Άρα, σύνθεση στις θεωρητικές επεξεργασίες, απόκλιση στην ερμηνεία τους, με απόληξη τις άμεσες πολιτικές επιλογές.

2) Οικονομικές διεκδικήσεις.

Για να εκτιμήσουμε το τμήμα των οικονομικών διεκδικήσεων των συλλογικοτήτων που εξετάζουμε, είναι απαραίτητη μια αναφορά στο ίδιο το εργατικό κίνημα. Οι ίδιες οι διεκδικήσεις των πρωτοπόρων του σοσιαλιστικού κινήματος πάνω σε ποιο έδαφος εκδηλώνονται; Πως συμπεριφέρονται οι εργαζόμενοι και ευρύτερα οι εκμεταλλευόμενοι;

Όλες οι απεργίες της περιόδου, από το 1879-80, με πρωτοπόρους τους εργάτες στη Σύρο, τις αιματηρές απεργίες-εξεγέρσεις του Λαυρίου, με αποκορύφωμα αυτή του 1896, των εργατών στα βυρσοδεψεία, των μηχανεργατών του Τζων στον Πειραιά το 1898 και των σταφιδοκιβωτοποιών στην Πάτρα, των καρεκλάδων σε Πάτρα, Βόλο και Αθήνα, των τυπογράφων της Αθήνας, όλες, πραγματικά όλες, περιστρέφονται, αν επιχειρούσαμε να συνθέσουμε τα αιτήματα των διεκδικήσεών τους, στα εξής αιτήματα: 1) αύξηση των μεροκάματων, με ιδιαίτερη ένταση ιδιαίτερα στη δεκαετία του 1890 και μέχρι το 1906, με τα αλλεπάλληλα κύματα της οικονομικής κρίσης 2) να καταργηθεί η κατ' αποκοπή εργασία 3) να παρθεί πρόνοια έτσι ώστε να δουλεύουν όλοι οι εργάτες ενός κλάδου, και όχι κάποιοι να μένουν άνεργοι 4) να ελαττωθούν οι ώρες δουλειάς, με δεδομένο ότι εκείνη την εποχή επικρατούσε το 12ωρο 5) να καταργηθεί η δουλειά την Κυριακή, όπου αυτή εμφανιζόταν 6) ιδιαίτερα οι απεργίες του Λαυρίου, ανέδειξαν και ένα ακόμα σημαντικό ζήτημα, ίσως οι μοναδικές που του έδωσαν πρωταγωνιστική θέση, την υπεράσπιση της αξιοπρέπειας του εργάτη, και

άμεσα ή έμμεσα την ανάγκη υπεράσπισης της ηθικής υπόστασης των γυναικών και των παιδιών.

Η εργατική τάξη της εποχής αναπτύσσοντας την πάλη της συγκροτείται ως τέτοια μια που όπως γράφει και ο Πουλατζάς , « σε όλους τους τομείς της κοινωνικής πραγματικότητας, δεν είναι διόλου απαραίτητη μια ιδιαίτερη «ταξική συνείδηση» και μια αυτόνομη «πολιτική οργάνωση» για κάτι τέτοιο[18]. Ή ακόμα πιο καθαρά όπως και εμείς αναφέραμε στο πρώτο κεφάλαιο από τους Προκαπιταλιστικούς του Μαρξ, και πάλι ο Πουλατζάς με οξύ τρόπο τονίζει «Ο μαρξισμός θεωρεί τις κοινωνικές τάξεις σαν τα κοινωνικά σύνολα στα οποία αναπτύσσονται αντιφάσεις και αγώνες μέσα σε μια και ενιαία κίνηση: Οι κοινωνικές τάξεις δεν υπάρχουν πρώτα ως τάξεις για να μπουν ύστερα στην ταξική πάλη, πράγμα που θα άφηνε να υποθέσουμε ότι υπάρχουν τάχα τάξεις χωρίς πάλη των τάξεων. Οι κοινωνικές τάξεις συμπίπτουν με τις μορφές ταξικής πρακτικής, δηλαδή με την πάλη των τάξεων και βρίσκουν τη θέση τους μόνο μέσα στην αντίθεσή τους» [19].

Στην Ελλάδα της περιόδου έχουμε ακριβώς αυτή τη διαδικασία. Η εργατική τάξη και ευρύτερα οι εργαζόμενοι, ξεκινάνε να θέτουν τα δικά τους αιτήματα, για να βάλουν φραγμό στην καπιταλιστική εκμετάλλευση του καιρού τους, για να καλυτερέψουν τη ζωή τους. Και σε πολλές περιπτώσεις, όπως λέει και ο Κορδάτος, το πραγματοποιούν χωρίς να έχουν καν σωματείο, χωρίς να υπάρχει μια συγκροτημένη συνδικαλιστική διαδικασία[20].

Άρα στην Ελλάδα της περιόδου υπάρχουν ταξικοί αγώνες, υπάρχει η «πρώτη ύλη» για να θέσουν τα προγράμματά τους οι σοσιαλιστές και αναρχικοί. Και όπως γράφει και ο Αλεξάτος «*Εν τούτοις, υπό οποιαδήποτε μορφή, η ταξική πάλη διεξάγεται, ακόμα και αν δεν τίθεται σε αμφισβήτηση η κυρίαρχη σχέση εκμετάλλευσης. Ακόμα και αν το εργατικό κίνημα δεν διεκδικεί την ανατροπή των υπάρχουσών σχέσεων εκμετάλλευσης, η συγκρότησή του αλλάζει από μόνη της τους όρους διεξαγωγής της πάλης των τάξεων*»[21].

Σε ό,τι αφορά τα προγράμματα λοιπόν, αν εξαιρέσουμε τις πρώτες γενικόλογες αναφορές στο Άρδην του Δρακούλη, ο πρώτος που επιχειρεί τη διατύπωση συγκεκριμένων οικονομικών διεκδικήσεων σε προγραμματικό κείμενο, σχετικά με ανεπτυγμένο τρόπο, είναι ο Κεντρικός Σοσιαλιστικός Σύλλογος του Καλλέργη, το 1892[22]. Εκεί τίθεται για πρώτη φορά η διεκδίκηση του εξαήμερου-οκταώρου, η επιδίωξη ορισμού ικανοποιητικού μισθού, η απονομή σύνταξης στα 50, η φορολόγηση των ανώτερων εισοδημάτων με δίκαιο τρόπο κ.α. Είναι μάλιστα αξιοσημείωτο, ότι είναι πληρέστερο, από το αντίστοιχο του Κοινωνικού Συνδέσμου, συλλογικότητας μεταρρυθμιστικής κατεύθυνσης υπό την επιρροή του Δρακούλη, η οποία αν και αυτοπροσδιορίζεται ως τέτοια, φτάνει να ζητά την κατάργηση του χρήματος. Στο ίδιο γενικόλογο μοτίβο, βρίσκεται και ο Σοσιαλιστικός Σύλλογος, διάσπαση του Κεντρικού Σοσιαλιστικού Συλλόγου του Καλλέργη, τον οποίο και

διαγράφουν οι πρωταγωνιστές του (Ματιάτος, Μαρκαντωνάτος, Νάγος, Συνοδινός), ο οποίος περνώντας υπό την καθοδήγηση του Δρακούλη, αντί του οκταώρου, προβάλλει τη θέση, γενικά, για τη θεσμοθέτηση ανώτατου ορίου εργασίας, αποδέχεται το εξαήμερο δουλειάς, ενώ είναι και πάλι γενικόλογος για τη θεσμοθέτηση ορίου ηλικίας συνταξιοδότησης. Ενώ ο Εργατικός Σύνδεσμος του Γούναρη, το 1900, πιέζει και αυτός σε νομοθετικές ρυθμίσεις υπέρ των εργαζομένων, μέσα από τη δημιουργία κοινοβουλευτικής ομάδας. Το 1896 τέλος, ο Καλλέργης παρουσιάζει το σοσιαλιστικό κοινοκτημονικό πρόγραμμα όπως το ονομάζει, στο οποίο μέσα από αρκετές οικονομικές και πολιτικές διεκδικήσεις, προτείνεται, με την προοπτική να υλοποιηθεί μέσα στο αστικό καθεστώς, ολόκληρη δέσμη μέτρων[23]. Στην πραγματικότητα εδώ ο Καλλέργης, έπειτα από την παραμονή του στο Παρίσι, και ερχόμενος σε επαφή με τον γαλλικό και το γερμανικό σοσιαλισμό της περιόδου, προσπαθεί να αποτυπώσει διεκδικήσεις για τη δόμηση ενός κράτους πρόνοιας θα λέγαμε. Στο οποίο όμως, όπως θα δούμε λείπουν και πάλι τα μέσα υλοποίησής του, με αγωνιστικούς όρους, και με υποκείμενο τους εργαζόμενους, και ευρύτερα τους εκμεταλλευόμενους. Μιας ιδιαίτερης αναφοράς αξίζει πιστεύουμε, μια που αποκλίνει χαρακτηριστικά από το γενικό επίπεδο των διεκδικήσεων στις σταφιδοφόρες περιοχές από τις συλλογικότητες της περιόδου, αυτή του Μεταρρυθμιστή. Παρόλο που η γενική φυσιογνωμία του εντύπου παραπέμπει κυρίως σε προσπάθειες παρέμβασης προς το κράτος για τη βελτίωση της ζωής των αγροτών της περιοχής, σε ότι αφορά τη χρονική περίοδο λίγο μετά το 1893, έχουμε μια σοβαρή διαφοροποίηση. Από τους πρωταγωνιστές της προσπάθειας (Δουδούμης, Δημόπουλος, Μαγκανάρας), έχουμε την ανάλυση που οδηγεί στο να μην επιδιώκει την κρατική παρέμβαση, αλλά την ίδρυση μιας κοινωνιστικής πολιτείας που θα αποφέρει τα αναγκαία χωρίς το φόβο των κρίσεων[24]. Ενταγμένη σε ένα ουτοπικό πλαίσιο, αυτό της ανεξάρτητης ζωής μιας περιοχής μακριά από τις συνολικές πολιτικές ενός κράτους, εδώ έχουμε τη διατύπωση της πρότασης των κοινωνικών συνεταιρισμών.

Γενικά κρίνοντας, οι διεκδικήσεις που συναντάμε στα προγράμματα των συλλογικοτήτων, από το 1891 και μετά, που εμφανίζονται πλέον πιο συστηματικά (με εξαίρεση τις αναρχικές και αναρχοσυνδικαλιστές προσπάθειες, οι οποίοι ενισχύουν τους εργατικούς και αγροτικούς αγώνες της περιόδου, χωρίς όμως, πέρα από τις γενικότερες πολιτικές διεκδικήσεις που θα δούμε στην επόμενη ενότητα, να θέτουν συγκεκριμένα οικονομικά αιτήματα), όπως είναι διατυπωμένα, αλλά και με τα μέσα που θα δούμε παρακάτω ότι προωθούνται, περισσότερο δείχνουν να απευθύνονται στις κυρίαρχες τάξεις και το πολιτικό τους προσωπικό προς υλοποίηση, και λιγότερο με τη λογική του συστηματικού αγώνα, προς τους εργαζόμενους, για να τα πραγματώσουν με το δικό τους μαζικό εκβιασμό. Και είδαμε, πως το έδαφος για μια τέτοια απεύθυνση, δε θα έλεγε κανείς πως θα ήταν μια ουτοπική προσπάθεια. Σε αυτό αποτελεί ενδεχομένως εξαίρεση το αγροτικό ζήτημα, για το οποίο θα αναφερθούμε προς το τέλος.

Την Πρωτομαγιά του 1894, που έχουμε τον πρώτο ενιαίο εορτασμό από όλες τις τάσεις του ελληνικού σοσιαλισμού, τα κύρια αιτήματα είναι τα εξής «Οι εργάται να εργάζωνται επί 8 ώρας την ημέραν αι να απαγορευθή η εργασία εις τους ανήλικους. Να απονέματι σύνταξις εις τους εκ της εργασίας παθόντας και καταστάντας ανικάνους προς συντήρησιν εαυτών και της οικογενείας των. Να καταργηθώσιν αι θανατικάί εκτελέσεις. Να καταργηθή η δια χρέη προσωπική κράτησις.»[25]. Είναι φανερό πως οι διατυπωμένες, οικονομικές τουλάχιστον διεκδικήσεις, είναι κάτω από το επίπεδο αυτών που διατυπώνει ο Κεντρικός Σοσιαλιστικός Σύλλογος, και απηχούν κυρίως τη νίκη των περισσότερο μεταρρυθμιστικών τάσεων εντός του εργατικού και σοσιαλιστικού κινήματος. Παρόλα αυτά όμως, είναι ένα θετικό βήμα μέσα στην ιστορία του ελληνικού σοσιαλισμού, μια στιγμή ενιαίας εμφάνισης παρά τις πολιτικές διαφορές, η οποία μάλιστα δε θα αποτελέσει τον κανόνα τα επόμενα χρόνια.

Επομένως σοσιαλιστές και αναρχικοί αποκλίνουν στο αν και μόνο διατυπώνουν οικονομικές διεκδικήσεις. Εντός των σοσιαλιστών, επικράτηση ενός minimum στόχων, που ενδεχομένως να μην απευθύνεται κύρια προς την εργατική τάξη, και ίσως κάτω από τις διεκδικήσεις της. Αντίθετα, αναρχικές συλλογικότητες, όπως η Σοσιαλιστική Αδελφότητα των Πατρών, είναι μέσα σε κάθε αγώνα των εργαζομένων, υποστηρίζοντας τις διεκδικήσεις τους, και καθιστάμενοι αναγκαίοι για το ίδιο το εργατικό δυναμικό που απευθύνονται [26].

3) Πολιτικές διεκδικήσεις και εννοήσεις.

Μιλώντας για πολιτικές διεκδικήσεις θέλουμε να παρουσιάσουμε, και φυσικά να συγκρίνουμε, το πώς ορίζεται στα προγράμματα των συλλογικοτήτων και των πρωταγωνιστών τους, η επιθυμητή λειτουργία της κοινωνίας, οι όροι οργάνωσης της πολιτικής και κοινωνικής ζωής, οι στρατηγικοί στόχοι.

Εδώ, και σε σχέση με ζητήματα που έχουμε θίξει στο Β Κεφάλαιο, ήδη από την εμφάνιση του Δημοκρατικού Συνδέσμου του Λαού, των Πατρών, η ελευθερία του ατόμου, η ανεξαρτησία του, μπορεί να υπάρξει μόνο με, «Άκραν αποκέντρωσιν και τελείαν αυτοδιοίκησιν των Δήμων, δηλαδή κάθε Δήμος να ήναι όλως διόλου ανεξάρτητος και να διοικῆται μόνος του»[27].

Βέβαια σε πολλές περιπτώσεις όπως αυτή του Διονύσιου Αμπελικόπουλου, εκ των πρωταγωνιστών του Δημοκρατικού Συνδέσμου, δε λείπουν οι συσχετίσεις της δημοκρατίας, του σοσιαλισμού και του κομμουνισμού, με τις ελληνικές παραδόσεις. Χαρακτηριστικά γράφει «Αυτό που στη Δύση ονομάζεται κομμουνισμός (*communisme*) ή σοσιαλισμός (*socialism*), ο ελληνικός λαός το εκφράζει με τον όρο δημοκρατία (*democratie*), κυριαρχία του λαού. Το ίδιο πράγμα λέει ο Θουκυδίδης στο λόγο που βάζει στο στόμα του Αθηναγόρα από τις Συρακούσες, ο νεοέλληνας μιλά με τον ίδιο ακριβώς τρόπο.»[28].

Ακόμα και ο Κοινωνικός Σύνδεσμος που αναφέραμε παραπάνω, προτείνει ως γενικές πολιτικές αρχές που θα πρέπει να ισχύσουν, αντί των κυβερνήσεων, που αυτές ευθύνονται για τις τριβές μεταξύ των ατόμων και των λαών, να ιδρυθούν μικροί και ανεξάρτητοι Δήμοι, που θα συνδέονται ομοσπονδιακά. [29]. Σε παρόμοιο ύφος κινείται και ο Σύλλογος Νέα Πολιτεία, μεταρρυθμιστικής φυσιογνωμίας.

Η τομή σε αυτή την παράδοση της υποστήριξης της αυτοτέλειας των Δήμων σε ομοσπονδιακή βάση, έρχεται το 1890 με τον Κεντρικό Σοσιαλιστικό Σύλλογο στον οποίο όπως είπαμε πρωταγωνιστεί ο Καλλέργης. Σε αυτή την πολιτική οικογένεια, διακρίνουμε μια στροφή στην οποία η δημόσια αρχή θεωρείται δεδομένη, και από αυτήν απαιτείται η εκπλήρωση σειράς αιτημάτων. Ζητούμενο είναι ο σοσιαλισμός, ο οποίος ταυτίζεται με τα συνθήματα της γαλλικής επανάστασης, ισότητα, αδελφότητα, δικαιοσύνη. Ως υπέρβαση μάλιστα, της δημόσιας-κρατικής αρχής τίθεται η ένωση και αδελφοποίηση των εθνών.[30]. Από άλλες αφετηρίες, αλλά με την ίδια κατάληξη, βρίσκουμε και τον Εργατικό Σύνδεσμο που συμμετέχει ο Γούναρης, ο οποίος το 1900 προσανατολίζεται καθαρά στην υποβολή μεταρρυθμίσεων προς πραγμάτωση προς την κρατική αρχή. Σε μια γενικότερη διαπίστωση, ο Δημητρίου τονίζει, πως ο Καλλέργης ιδιαίτερα μέχρι τα 1891, δεν ξεπερνά τα κλασικά αστικοδημοκρατικά αιτήματα[31]. Θα λέγαμε και μετά από αυτό το χρονικό όριο, πριν περάσει στην πλήρη ουτοπία της Εν Κρήτη Σοσιαλιστικής Πολιτείας. Ιδιαίτερη περίπτωση, και λόγω της πάλης του γύρω από το αγροτικό ζήτημα, αποτελεί ο Μαρίνος Αντύπας, για τον οποίο θα αναφερθούμε ξεχωριστά, στο πλαίσιο της έρευνάς μας σε σχέση με τα προγράμματα και το αγροτικό ζήτημα.

Ο Σοσιαλιστικός Σύλλογος που δημιουργείται μετά τη διαγραφή του Καλλέργη, επιστρέφει στη διεκδίκηση της ομοσπονδίας με την αυτονομία των δήμων, και ζητά μάλιστα τη σύσταση δημοτικών εργοστασίων.[32].

Από την άλλη μεριά, συλλογικότητες αναρχικής κατεύθυνσης όπως ο Αναρχικός Εργατικός Σύνδεσμος, ή συλλογικότητες με τη σύμπραξη αναρχικών, όπως ο Σοσιαλιστικός Σύνδεσμος Κόσμος, δεν τοποθετούνται καθόλου, για καμιά από τις δυο μορφές οργάνωσης. Αντίθετα επιλέγουν να παρουσιάσουν τις γενικές στοχεύσεις τους, όπου πέρα από τους αυτοπροσδιορισμούς τους, διακρίνουμε, ανθρωπιστικά και χριστιανικά αιτούμενα[33]. Στην περίπτωση μάλιστα της εφημερίδας Νέον Φως του Πύργου, έχουμε και κήρυγμα ενάντια στον πολιτισμό συνολικά και όχι μόνο στα παράγωγα του καπιταλισμού όπως το κράτος.

Ιδιαίτερα μάλιστα για το Νέον Φως, ο Κορδάτος, μας πληροφορεί ότι προπαγάνδιζε την άποψη πως οι εργάτες δεν ενδιαφέρονται για τα πολιτεύματα, αν θα υπάρχει βασιλεία ή δημοκρατία. Άποψη η οποία είναι ευθέως δοσμένη από τον Δρακούλη. Όμως « Στο Δρακούλη απάντησε στους Καιρούς της Αθήνας με μια του επιστολή, κάποιος με το ψευδώνυμο Θαμ, υποστηρίζοντας πως ίσια ίσια οι εργάτες

πρέπει να ενδιαφέρονται και για αυτά τα ζητήματα, και αν πρόκειται να εκλέξουν ανάμεσα μοναρχίας ή δημοκρατίας πρέπει να πάνε με το μέρος της δημοκρατίας»[34].

Βλέπουμε δηλαδή, πως ολοκληρωτικά σχεδόν, όλο το σοσιαλιστικό και αναρχικό κίνημα και οι συλλογικότητες της περιόδου, μιλάνε για ομοσπονδιακή οργάνωση, ή όπως στην περίπτωση των αναρχικών, που η αντίθεση με το κράτος και τους θεσμούς του, φτάνει σε μια προσπάθεια υπεράσπισης βεβαίως της Δημοτικής, ή για να το πούμε καλύτερα και συνεταιριστικής οργάνωσης, ιδιαίτερα σε ότι αφορά τα αγροτικά ζητήματα.

Ακριβώς την περίοδο που το αστικό κράτος, υπό το βάρος της κρίσης του, επιχειρεί να ανασυγκροτηθεί, οι σοσιαλιστικές και αναρχικές κινήσεις, αποκλείουν την κρατική υπόσταση στη στρατηγική τους, κυρίως μέσω της ομοσπονδίας, ή στην άμεση πολιτική εμπλέκονται στη δικομματική πολιτική μάχη, υπέρ του Δηλιγιάννη, όπως στην περίπτωση της εφημερίδας Μεταρρυθμιστής το 1883, ή όπως στην περίπτωση του Σοσιαλιστικού Συλλόγου που αναφέραμε, στο οποίο βλέπουμε μια θετική στάση έναντι του τρικουπικού εκσυγχρονισμού, ο οποίος υποτίθεται πως θα ευνοούσε το σοσιαλιστικό κίνημα. Μέσα σε αυτή την κίνηση, πρωταγωνιστής άλλωστε είναι ο ίδιος ο Δρακούλης, που θα υποστηρίξει ένθερμα το Δηλιγιάννη, καταλογίζοντας ευθύνες εξίσου στους πλουτοκράτες που είναι για αυτόν ακόρεστοι, όσο και στους εργάτες. Και αυτό γιατί πιστεύει πως στην Ελλάδα, πλην των τεμπέληδων ουδείς απορεί[35].

Σύγκλιση μεταξύ της πλειοψηφίας των σοσιαλιστικών εγχειρημάτων, στο δίπολο από τη μια Δημοτική οργάνωση και ομοσπονδία, και από την άλλη διεκδικήσεις στον οικονομικό κυρίως τομέα, που ζητούν από το κράτος. Πλήρης σύγκλιση των αναρχικών στην άρνηση του κράτους, και φυσικά στο πεδίο μιας τοπικής οργάνωσης, χωρίς κρατικό παρεμβατισμό. Σε συνδυασμό με τις επόμενες δύο ενότητες, θα φανεί ακόμα περισσότερο αυτή η εκρηκτική αντίφαση του ελληνικού σοσιαλισμού, από τη μια διεκδικήσεις αστικοδημοκρατικής προστασίας των εργαζομένων, και από την άλλη, εκτός ίσως των αυθεντικών μεταρρυθμιστικών προτάσεων (ύστερος Καλλέργης, Μεταρρυθμιστής, Εργατικός Σύνδεσμος), δυσκολία παρέμβασης στο πολιτικό επίπεδο, δηλαδή στο επίπεδο της εξουσίας.

4) Επαναστατική επιλογή ή όχι. Ο ρόλος της βίας, και ποιας ακριβώς.

Είναι ευνόητο, πως η επιλογή της επαναστατικής λύσης, όταν μιλάμε για σοσιαλιστικά και αναρχικά εγχειρήματα, είναι σημαντική στη διερεύνησή της. Όποιες και αν είναι οι πολιτικές στρατηγικές και διεκδικήσεις, πρέπει να εκτιμήσουμε και ποιες είναι οι κεντρικές επιλογές επίλυσής τους. Εδώ θα εξετάσουμε αποκλειστικά τη θέση της επαναστατικής επιλογής και της βίας ειδικότερα.

Είναι χαρακτηριστικό, πως στη συντριπτική πλειοψηφία των πολιτικών προγραμμάτων αυτών των εγχειρημάτων, όταν και σε όποια υπάρχει σαφής

τοποθέτηση, δεν έχουμε επιλογή της επαναστατικής λύσης, όπως και αν εννοείται αυτή. Είναι χαρακτηριστικές οι τοποθετήσεις. Για παράδειγμα οι τοποθετήσεις των ρευμάτων που συγκροτεί ο Δρακούλης, κάνουν σαφή δήλωση πως *«Ζητούμεν μεταβολήν των πραγμάτων βαθμιαίαν αλλά βεβαίαν. Είμεθα εχθροί της αταξίας, της παραλυσίας και των ανατροπών.»*. Άλλωστε σε άλλο κείμενό του το 1887 συμπληρώνει ότι η διεύρυνση της γνώσης και της μόρφωσης θα είναι ο ασφαλέστερος δρόμος κοινωνικής αλλαγής. [36] Στο ίδιο μήκος κύματος και ο Κεντρικός Σοσιαλιστικός Σύλλογος του Καλλέργη ο οποίος και αυτός επιλέγει την προώθηση με ειρηνικά μέσα των ιδεών του, και μόνο αν αυτά αποδειχτούν ανεπαρκή, θα χρησιμοποιηθεί κάθε μέσο [37]. Ο Δρακούλης δε, προς το τέλος της συγγραφικής του δραστηριότητας, αντιπαραβάλλει ευθέως, με τα δικά του ερμηνευτικά εργαλεία το Μαρξ με το Δαρβίνο, για να επιβεβαιώσει την ισχύ της εξέλιξης, τόσο στη φύση όσο και στην πολιτική και την κοινωνία.

Αντίθετα ο Ηρακλής Αναστασίου, μέλος του Σοσιαλιστικού Συλλόγου, επιτίθεται σφοδρά στο Δρακούλη, και δηλώνει ρητά πως *«Μία μόνη λύση υπάρχει, η κοινωνική επανάσταση, πάσα δράσις μόνον προς αυτή οφείλει να τείνει, άλλως δεν είνε δράσις αλλά υποκρισία»* [38]. Συνολικά όμως ο Σοσιαλιστικός Σύλλογος, στο πρόγραμμα που διατυπώνει, το 1893, επιλέγει με σαφήνεια τα ειρηνικά μέσα, τις πορείες και τις προσπάθειες διαφώτισης των μαζών, μαζί με τις απεργίες για τα ιδιαίτερα ζητήματα των εργατικών τάξεων[39].

Μία τρίτη τάση, αυτή του Μεταρρυθμιστή, όπως διαβάζουμε σε άρθρο του μέλους της Γεώργιου Δημόπουλου, το 1894, εν μέσω οικονομικής κρίσης και χρεοκοπίας γενικά, αλλά και ειδικά της σταφιδικής κρίσης, προτείνει χωρίς να υπάρχει καμιά εμπλοκή με το κράτος, χωρίς αιτήματα και διεκδικήσεις, χωρίς συγκρούσεις, αλλά με την ίδρυση συνεταιρισμών, παρά και ενάντια του κράτους, για την επίλυση των προβλημάτων τους[40].

Οι αναρχικές κινήσεις μάλιστα, με προεξάρχουσα αυτή του Επί τα πρόσω της Ηλείας, δεν τοποθετούνται κεντρικά γύρω από το ζήτημα, παρά κάποιοι πρωταγωνιστές του, όπως ο Δημήτρης Καραμπίλιας, συνηθίζουν να μιλούν για κοινωνική επανάσταση, στις προπαγανδιστικές ομιλίες προς τους ακτήμονες αγρότες. Αντίθετα, συνολικά η κίνηση, στη δεύτερη φάση της ζωής της, από το 1898, και αφού έχει υποστεί σειρά διώξεων, προβάλλει πλέον την ανάγκη πραγματοποίησης πνευματικών επαναστάσεων, μέχρι να ωριμάσει και η ανάγκη για τις κοινωνικές, που μάλλον θα είναι αποτέλεσμα μιας συνολικής ευρωπαϊκής κίνησης.

Γενικά δηλαδή, η κεντρική επιδίωξη είναι γενικά η διαφώτιση και μορφωτική ανάπτυξη, τα ειρηνικά μέσα και η κοινοβουλευτική πάλη, η ηθική διάπλαση και η πνευματική ανάπτυξη. Σε αυτά υπάρχει σύγκλιση όλων σχεδόν των σοσιαλιστικών ρευμάτων. Οι αποκλίσεις των αναρχικών ρευμάτων, που απορρίπτουν την κοινοβουλευτική οδό δεν διατυπώνονται πάντα ρητά, και όπου αυτό γίνεται,

περισσότερο θυμίζει μια γενική δήλωση διαφοροποίησης σε σχέση με τους υπόλοιπους σοσιαλιστές. Κατά τη γνώμη μας, το πολιτικό όριο στην πλειοψηφία των περιπτώσεων των συλλογικοτήτων της περιόδου, είναι πως σε μεγάλο βαθμό επιχειρούν να εξηγούν την πολιτική καταπίεση που ασκεί το κράτος και τα αφεντικά, ή την αντίθεση των συμφερόντων ανάμεσα σε εργάτες και εργοδότες (το Εγκόλπιον και το Εγχειρίδιον του Εργάτη, από Δρακούλη και Καλλέργη είναι πολύ χαρακτηριστικές περιπτώσεις σε αυτό το σημείο), χωρίς όμως να επιχειρούν να αξιοποιήσουν την κάθε συγκεκριμένη περίπτωση αυτής της κοινωνικοοικονομικής και πολιτικής καταπίεσης, να την κάνουν δηλαδή άμεση πολιτική. Στην στρατηγική υπεράσπισης δημοκρατικών πρακτικών από τον ελληνικό σοσιαλισμό, συμφωνεί και η Καραφουλίδου, η οποία όμως διαπιστώνει πως αυτό συμβαίνει επειδή υποβαθμίζεται αισθητά το επαναστατικό γεγονός[41].

Στην επαφή τους με τους ακτήμονες αγρότες, τους ανήλικους εργαζόμενους και συνολικά τους εργαζόμενους, οι σοσιαλιστές και αναρχικοί βρίσκονταν αντικειμενικά στη θέση να εκπληρώνουν και διαδικασίες εκπαίδευσης. Επίσης, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη, πως το σοσιαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα, όπως έχουμε περιγράψει και στο Β Κεφάλαιο, βρίσκεται σε διαρκή δίωξη από την κεντρική εξουσία, γεγονός το οποίο υποχρεώνει τους πρωταγωνιστές των προσπαθειών, να λειαινούν σε κάποιες περιπτώσεις τις εκφράσεις τους. Παρόλα αυτά, αν εξαιρέσουμε τις αγροτικές εξεγέρσεις, δεν έχουμε πράγματι κάποια διαφορετικά δείγματα γραφής από τους έλληνες σοσιαλιστές.

Ιδιαίτερα ο Καλλέργης, όπως φαίνεται από γραπτά του, από το 1893 έως το 1902, είχε κατανοήσει την ανάγκη δημιουργίας κόμματος, σοσιαλιστικού προσανατολισμού, για την εφαρμογή του προγράμματός του, αλλά και με στόχο την κοινοβουλευτική εκπροσώπηση των εργαζομένων[42].

Ο Νούτσος, εκτιμά πως οι σοσιαλιστές της περιόδου, κατά κύριο λόγο φαίνεται να πιστεύουν πως μπορούν να εξαναγκάσουν την εξουσία σε παραχωρήσεις υπέρ των λαϊκών στρωμάτων, χωρίς να προγραμματίζουν την ανατροπή των εξουσιαστικών δομών[43].

5) Διαχωρισμός των στόχων σε minimum και maximum

Ο διαχωρισμός των στόχων σε minimum και maximum, η διάκριση δηλαδή των στόχων και των διεκδικήσεων στο πρόγραμμα ενός πολιτικού οργανισμού γενικά, αλλά και σε σοσιαλιστικά εγχειρήματα ειδικότερα, αποτελεί ένα προωθητικό βήμα για την ίδια την ύπαρξή του. Και αυτό γιατί αποτελεί την προσπάθειά σύνδεσης της γενικότερης στρατηγικής με την τακτική. Άλλωστε, αυτή ιδιαίτερα η θεματική, είναι αυτή που έχει απασχολήσει, συνεχίζει να απασχολεί και θα συνεχίζει και στο μέλλον, όλα τα εγχειρήματα κοινωνικής αλλαγής, από όποια αφετηρία και αν επιχειρείται κάτι τέτοιο. Και αυτό, γιατί ειδικά σε αυτή την ενότητα των προγραμματικών διεκδικήσεων, συμπυκνώνεται η εκτίμηση που κάνει ένας πολιτικός

οργανισμός για την κοινωνία στην οποία καλείται να δράσει, διαφαίνεται με άμεσο και πολιτικό τρόπο το κοινωνικό υποκείμενο στο οποίο προσβλέπει για την πραγμάτωση των στόχων του, και το κυριότερο, είναι ένα ζήτημα που απασχολεί όλους τους πολιτικούς αγωνιστές, γιατί υπεισέρχονται και ζητήματα ερμηνείας για την ορθότερη τακτική, που μπορεί να είναι συμβατή με τις στρατηγικές στοχεύσεις και τις θεωρητικές αναφορές. Σε μια γενικότερη διαπίστωση, ο Δημητρίου επικαλείται τον Λεονταρίτη, τονίζοντας πως το εργατικό κίνημα που αναπτυσσόταν με βραδύτητα σε πόλεις όπως η Πάτρα ή ο Πειραιάς, προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα, επηρεαζόταν περισσότερο από το ρεφορμιστικό σοσιαλισμό παρά από τον αναρχισμό[44]. Άλλωστε το πρόγραμμα της Ερμούρης, που κατοχυρώνει αυτή τη διάκριση, ανάμεσα στους τελικούς στόχους του σοσιαλισμού και τις άμεσες διεκδικήσεις, θα σφραγίσει και το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα, όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη.[45]

Στην Ελλάδα, και για την περίοδο που εξετάζουμε, μέχρι και τη δημοσιοποίηση του προγράμματος του Κεντρικού Σοσιαλιστικού Συλλόγου του Καλλέργη, το 1892, στην εφημερίδα Σοσιαλιστής, τα πολιτικά προγράμματα, των συλλογικοτήτων αναρχικής ή σοσιαλιστικής αναφοράς, εμφανίζονται αδιαφοροποίητα σε ότι αφορά τους γενικούς τους στόχους, και τις συγκεκριμένες διεκδικήσεις στο παρόν, που θα προωθηθούν. Η εμφάνιση του προγράμματος του Κεντρικού Σοσιαλιστικού Συλλόγου, από αυτή την άποψη αποτελεί μια από τις κεντρικές τομές στον ελληνικό σοσιαλισμό. Με διεκδικήσεις, οι οποίες πέρα από το οικονομικό μέρος τους που παρουσιάσαμε στην πρώτη ενότητα, οι οποίες φτάνουν και σε άλλα ζητήματα, τα οποία σίγουρα καθορίζουν τη ζωή των εργαζομένων, πέρα από τις συνθήκες εργασίας, και γενικά τους όρους που εκτυλίσσεται η σχέση εκμετάλλευσης μέσα στην εργασία [46]. Άλλωστε αυτός ο τρόπος διατύπωσης των προγραμματικών διεκδικήσεων, ακολουθεί τον Καλλέργη μέχρι και τα τελευταία του προγράμματα το 1902. Στην ίδια λογική κινούνται όλες οι προσπάθειες σοσιαλιστικής αναφοράς, ακόμα, και ίσως το κυριότερο παράδειγμα, και ο Σοσιαλιστικός Σύλλογος, ο οποίος μπορεί να διαγράψει τον Καλλέργη, αλλά διατηρεί άθιχτη όλη τη μεθοδολογία του, στην κατάρτιση του προγράμματος. Συνολικά άλλωστε, για αυτά τα πρώτα χρόνια μετά το 1900, οι ανάγκες του σοσιαλιστικού λόγου επανεκτιμούνται. Το ερώτημα της περιόδου, δεν είναι το που θα πρέπει να πορευτεί η κοινωνία, δηλαδή το ίδιο το ζήτημα του σοσιαλισμού. Αλλά κυρίως το πώς θα πορευτεί εκεί.

Εντυπωσιάζει μάλιστα, η κριτική που κάνει ένα από τα στελέχη του Σοσιαλιστικού Συλλόγου, ο οποίος κάνοντας κριτική στο πρόγραμμα του Κεντρικού Σοσιαλιστικού Συλλόγου, συμπεραίνει ότι ουσιαστικά οι διεκδικήσεις του ήταν αρκετά maximum, και ότι ο Σοσιαλιστικός Σύλλογος, θα έπρεπε να επιδιώξει μόνο την υλοποίηση των τεσσάρων αιτημάτων, τα οποία είναι και αποκλειστικά οικονομικού χαρακτήρα, δηλαδή τον περιορισμό των εργάσιμων ημερών, ωρών, την αύξηση των μεροκάματων, και την απονομή σύνταξης[47]. Εμφανίζεται δηλαδή και η

πρώτη αντιπαράθεση που αναφέραμε παραπάνω, για το αναγκαίο και εφικτό επίπεδο άμεσων διεκδικήσεων.

Από την άλλη, μια σειρά αναρχικής αναφοράς συλλογικότητες, ή με τη συμμετοχή αναρχικών (Σοσιαλιστικός Σύλλογος Κόσμος, Αναρχικός Εργατικός Σύνδεσμος, εφημερίδα Επί τα πρόσω κ.α.), συνεχίζουν να απέχουν θα λέγαμε από οποιαδήποτε φιλοδοξία διατύπωσης άμεσων διεκδικήσεων. Και το πιο εντυπωσιακό είναι πως την ίδια στιγμή πρωταγωνιστούν στην συνδικαλιστική οργάνωση των εργαζομένων, όπως αναφέραμε, είναι μπροστάρηδες σε μια σειρά αγροτικές εξεγέρσεις κυρίως στη βορειοδυτική Πελοπόννησο.

Ουσιαστικά δηλαδή μιλάμε για μια πλήρη απόκλιση πολιτικών προγραμμάτων, σε ότι αφορά το διαχωρισμό των στόχων. Όμως και εδώ θα έχουμε χάσει ένα μεγάλο κομμάτι της πραγματικής κατάστασης, αν απομονώσουμε μόνο το τι έχει γραφτεί. Η έμπρακτη υποστήριξη αναρχικών αλλά και σοσιαλιστικών προσπαθειών που δεν έφτασαν να διατυπώνουν διεκδικήσεις τακτικής, ήταν όμως μέσα στην κίνηση της εργατικής τάξης και των εκμεταλλευόμενων γενικά αποτελεί γεγονός. Και θα αντιληφθούμε καλύτερα αυτή τη διαπίστωση περνώντας στην επόμενη ενότητα.

6) Το κοινωνικό υποκείμενο της απεύθυνσης

Σε αυτή την ενότητα, θα πρέπει να σταθούμε σε δυο διευκρινιστικές παρατηρήσεις, αλλά και ουσιαστικές. Το κοινωνικό υποκείμενο της απεύθυνσης των εγχειρημάτων που εξετάζουμε, μπορούμε να το διακρίνουμε, όχι μόνο από τα κεντρικά προγραμματικά κείμενα των πολιτικών προσπαθειών, αλλά και από τοποθετήσεις στελεχών τους, όπως άλλωστε, και αυτό έχει ήδη διαφανεί, για κάθε προγραμματική ενότητα που εξετάζουμε.

Η δεύτερη παρατήρηση έχει να κάνει με κάτι πιο ουσιαστικό. Ότι και σε αυτή την περίπτωση, έχει ιδιαίτερη σημασία και η πράξη κάθε συλλογικότητας, και όχι μόνο το τι αποτύπωνε γραπτά.

Στα εγχειρήματα που εξετάζουμε, μια πρώτη καθαρή τοποθέτηση, έχουμε από τον Κωνσταντίνο Μπομποτή, από τον κύκλο του Δημοκρατικού Συνδέσμου του Λαού, ο οποίος σε ομιλία του που πραγματοποιήθηκε στον Αχαϊκό Σύλλογο το 1882 λέει *«Φρονούμεν λοιπόν, ότι πάσα προς τούτο ενέργεια οφείλει να γίνεται εκ των κάτω, ήτοι εκ του λαού και δια του λαού. Ότι τα πάσχοντα κοινωνικά στοιχεία, άτινα εισίν ιδίως τα εργατικά, οφείλουσι εν εαυτοίς κα μόνοις να ζητήσωσι την θεραπείαν της κακοδαιμονίας των.»*[48]. Είναι μια τοποθέτηση που φυσικά δεν αποπνέει μια λογική άμεσης παρέμβασης, δείχνει όμως μια τοποθέτηση.

Από την άλλη πλευρά, το Άρδην και ο Δρακούλης, οι οποίοι έχουν αναφορά στην εργασία, ως πεδίο αναφοράς των ιδεών τους, δεν εννοούν την εργατική τάξη, αλλά κάθε άνθρωπο ο οποίος κάνει κάτι χρήσιμο και παραγωγικό για την κοινωνία

που ζει.[49]. Είναι μια ερμηνεία του Δρακούλη πάνω στα ζητήματα παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας του Μαρξ, των οποίων ήταν γνώστης, αν και ποτέ μέχρι και το τέλος της συγγραφικής του δραστηριότητας δεν το ανέφερε. Όπως και μια άλλη τοποθέτηση, στο Εγχειρίδιο του Εργάτου, φαίνεται και πάλι η γνώση του Μαρξ, όταν γράφει συνδέοντας το μέλλον των εργαζομένων με το μέλλον της ανθρωπότητας *«Το εργατικό ζήτημα δεν είναι απλώς ζήτημα βελτιώσεως της καταστάσεως των εργατικών τάξεων, αλλά κρύπτει εν εαυτώ την δόξαν του κόσμου και περιβάλλει έκαστον άτομον με την ευθύνην περί του μέλλοντος»*. [50].

Με το ψευδώνυμο Δαούδογλους, ο Δρακούλης γράφει στο Σοσιαλιστή το 1890 *«Να συνεταιριζόμεθα και να έχομεν ρητήν απαγόρευσιν, όπως οι συνεταιρισμοί μας μη διεθύνωνται ούτε από εργοστασιάρχας, ούτε από εργολάβους, ούτε από πολιτευόμενους ούτε από εφημεριδογράφους αλλά από εργάτας. Τοντέστιν από ημάς τους ιδίους»*. Τονίζουμε τη συγκεκριμένη αποστροφή, μια που χρησιμοποιείται από την πρώτη προσπάθεια κοινής και συντονισμένης συνδικαλιστικής δράσης, του Συνδέσμου Συντεχνιών το 1891 που απέβλεπε στη διαφώτιση των εκάστοτε *«Δημοσίων και Δημοτικών αρχών προς δικαιοτέραν διακανόνισιν των μεταξύ του κράτους και των επιτηδευματιών εννόμων σχέσεων»*. [51]. Από τότε η συγκεκριμένη παράγραφος, σε διάφορες παραλλαγές θα εμφανίζεται συνεχώς σε κάθε συνδικαλιστική προσπάθεια, και αμιγώς εργατικού χαρακτήρα.

Το ίδιο ενδιαφέρον για την εργατική τάξη και την κατάστασή της, διακρίνουμε σε όλα τα σοσιαλιστικά και αναρχικά εγχειρήματα. Ακόμη και από τα χριστιανοσοσιαλιστικά εγχειρήματα (Αρμαγεδών, εφημερίδα Αλήθεια), τα οποία φτάνουν να επιτίθενται με σφοδρότητα στην πολυτέλεια και τα υλικά αγαθά γενικά, εκτρέποντας ουσιαστικά το λόγο τους στους εκμεταλλευόμενους, αλλά από τη σκοπιά της επιδίωξης ενός ασκητισμού. Ας μη μας διαφύγει πάντως, πως ίσως αυτή η χρησιμοποίηση αυτού του χριστιανικού λόγου, να ήταν και ο τρόπος προκειμένου να επικοινωνήσουν με πλατύτερες, κυρίως αγροτικές μάζες, και με αυτό τον τρόπο, να κάνουν πιο εύληπτα τα κηρύγματά τους.

Σύγκλιση λοιπόν των εγχειρημάτων, στο κοινωνικό υποκείμενο απεύθυνσης, ή έστω αναφοράς. Διανθισμένο όμως πάντα με πανανθρώπινες αναφορές, γενικά στους εκμεταλλευόμενους, ακόμα και στους γενικά παραγωγικά εργαζόμενους.

Δεν μπορεί όμως να παραβλέψει κανείς, πως στα 1896 εμφανίζεται η πρώτη αναρχική ομάδα γύρω από την εφημερίδα Επί τα Πρόσω, με έδρα την Πάτρα, η οποία για μια πενταετία περίπου, συνδέεται οργανικά με τις αγροτικές εξεγέρσεις και διεκδικήσεις. Με εκλαϊκευτικά κείμενα, που έχουν ως στόχο των πυρών τους κυρίως την ιδιοκτησία, την κοινωνική ανισότητα, τον πόλεμο και τη συγκέντρωση του πλούτου στα χέρια λίγων[52]. Από αυτή την άποψη θα λέγαμε πως το κοινωνικό υποκείμενο της απεύθυνσης τους, είναι γενικά οι εκμεταλλευόμενοι της πόλης και της υπαίθρου.

Συνολικά άλλωστε, όπως διαπιστώνει και ο Δημητρίου, οι αναρχικοί αγροτιστές, μετά το 1898, συλλαμβάνουν τη δυναμική του αγροτικού κινήματος[53]. Άλλωστε όπως επισημαίνει και ο Βεργόπουλος, οι ελευθεροσοσιαλιστικές οργανώσεις στη βορειοδυτική Πελοπόννησο, είχαν διαμορφώσει μια κοινή γλώσσα συνεννόησης με τους αγρότες της περιοχής, σημειώνοντας αξιοσημείωτη απήγηση[54]. Πολλές φορές βέβαια υποτασόμενοι στις κάθε φορά διεκδικήσεις των αγροτών, και εστιάζοντας περισσότερο στη ριζοσπαστικοποίηση των μορφών της πάλης. Και συμπληρώνει η Καραφουλίδου, ερμηνεύοντας πιστεύουμε με αυτό τον τρόπο, την μεγαλύτερη προσβασιμότητα που είχαν οι αναρχικές ιδέες στην αγροτιά όταν λέει «στον αγώνα ενάντια σε έναν συνασπισμένο εχθρό, ο χωρικός και ο εργάτης οφείλουν να δώσουν τα χέρια, κατά τις συμβουλές του Μπακούνιν, που αμφισβητούσε τις διαγνώσεις του μαρξισμού για την αντιδραστική φύση του αγροτικού κόσμου»[55].

Θα κλείσουμε την ενότητα αυτή, με ένα απόσπασμα από την αναφορά που στέλνει η αναρχική ομάδα που πλαισιώνει το Νέον Φως του Πύργου στη Διεθνή των αναρχικών το 1899, λίγο πριν τερματίσει τη δράση της. Ας δούμε «*Πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι δεν έχουμε εργατικές ενώσεις, επειδή δεν υπάρχει βιομηχανία, καλλιεργείται μόνο η κορινθιακή σταφίδα και οι εργάτες που καλλιεργούν τα αμπέλια δεν είναι ντόπιοι, αλλά έρχονται από τις γειτονικές ορεινές περιοχές τρεις φορές το χρόνο, γεγονός που μας εμποδίζει να προπαγανδίσουμε τις ιδέες μας. Τους διανέμουμε απλώς φυλλάδια. Εδώ δεν υπάρχουν μεγάλες ιδιοκτησίες, κυριαρχεί η μικρή ιδιοκτησία, καταχρεωμένη και πνιγμένη από τον Πύθωνα της τοκογλυφίας*». [56].

7) Αγροτικό ζήτημα

Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, κακώς εννοείται μόνο ως πρόβλημα της σταφίδας και των εργαζόμενων σε αυτήν. Ίσως ο καταλυτικός ρόλος του σταφιδικού εμπορίου στην ελληνική οικονομία της περιόδου, και ο ρόλος του συνολικά στην προώθηση των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων στην ύπαιθρο, και όχι μόνο σε αυτήν, να έπαιξε ρόλο στη στροφή στην ενασχόληση με αυτό το ζήτημα. Οι διαδοχικές αγροτικές μεταρρυθμίσεις, στην πραγματικότητα δημιουργούσαν μια μικρή ιδιοκτησία όμηρο στους μεγάλους κτηματίες, με την αναγκαστική στροφή στην μισθωτή εργασία σε άλλους τομείς. Για αυτό και όπως λέει ο Κορδάτος «*από τα 1864 έως και τα 1912 δεν πάψανε οι αγροτικές εξεγέρσεις και διαμαρτυρίες*»[57]. Μάλιστα, συμπληρώνοντας όσα έχουμε γράψει για την αδυναμία δημιουργίας αγροτικού κόμματος, με την ύπαρξη όμως διακριτών αγροτικών προσπαθειών, και όχι μόνο αναρχικών, μας αναφέρει «*Ξέρουμε κιόλας πως ο Στελλάκης Μουσούρης στα 1890 έβγαλε μια εφημεριδούλα, τον Αγρότη, στην οποία προπαγάνδιζε την κατάργηση των τσιφλικιών. Ο Μουσούρης ήταν πλούσιος, πολύ μορφωμένος και έκανε πρόξενος στη Ρωσία. Εκεί επηρεάστηκε από τη ρώσικη επαναστατική κίνηση*».[58]

Στην Ελλάδα το αγροτικό ζήτημα εκτός των Επτανήσων, εμφανίζεται από το 1880 και μετά[59]. Στα 1885 διάφοροι δημοσιολόγοι μιλούν για την κατάργηση των τσιφλικιών. « *Είναι η εποχή που η αστική τάξη προετοιμάζεται να δώσει αποφασιστική μάχη με τα τζάκια.*», όπως λέει ο Κορδάτος [60].

Σε αυτό το περιβάλλον έχουμε μιλήσει αρκετά για τη δράση των συλλογικοτήτων αναρχικής αναφοράς, ιδίως στη βορειοδυτική Πελοπόννησο. Από την εξέταση των προγραμμάτων όλης της σοσιαλιστικής κίνησης της περιόδου που εξετάζουμε, δεν μπορούμε να δούμε μια συστηματική, ρητή και σαφή διατύπωση διεκδικήσεων σε σχέση με τα αγροτικά ζητήματα. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί ο Μαρίνος Αντύπας και η εφημερίδα του Ανάστασις.

Είναι γνωστή η αυταπάρνηση και η ενασχόληση του Αντύπα με τα ζητήματα της εκμετάλλευσης στον αγρό, περισσότερο τον τελευταίο χρόνο της ζωής του πριν το τραγικό τέλος του.

Όμως η μαρτυρική του φυσιογνωμία, συσκοτίζει την πραγματική φυσιογνωμία του προγραμματικού λόγου του. Ο Αντύπας προπαγανδίζει την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών στη Θεσσαλία, αλλά όχι χωρίς αποζημίωση «*την παραχώρησιν τούτων εις τους γεωργούς κατόπιν δικαίας και λογικής αποζημιώσεως των τσιφλικούχων.*»[61]. Το πρόγραμμά του είναι ένα κράμα από διεκδικήσεις που απευθύνονται στην κεντρική εξουσία προς υλοποίηση, ζητωκραυγάζει υπέρ των εργατών, ταυτίζει την ισότητα-ελευθερία-αδελφοσύνη με ότι θέλει και ο Χριστός, ανεξάρτητα αν μιλάμε για έλληνες ή Ιουδαίους. Κατάργηση φυλών και εθνών, αλλά από την άλλη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της Ελλάδας, για την περιφρούρηση των δικαιωμάτων του ελληνισμού. [62]. Ενώ ταυτίζεται με την ανάγκη της επανάστασης, ενάντια σε όλο το καθεστώς που εξουσιάζει, μέχρι και ενάντια στους συμβολισμούς του Θείου, από την άλλη δυο χρόνια μετά, λίγο πριν τη δολοφονία του, γράφει ότι «*προτιμώ τας ενέσεις από τας καυτηριάσεις*».

Αργότερα από τον Αντύπα, ο Παπαναστασίου θα εμφανιστεί στο πολιτικό προσκήνιο, επιχειρώντας να τοποθετηθεί γύρω από τα αγροτικά ζητήματα, πάντα φυσικά σε σχέση με το ιδιοκτησιακό πρόβλημα. Αν και το γεγονός βρίσκεται εκτός του χρονικού διαστήματος αναφοράς μας, αξίζει να σταθούμε λίγο περισσότερο. Το 1912 συνέρχεται στο Βόλο το πρώτο Πανελλήνιο Αγροτικό Συνέδριο, για να εξετάσει, μέσα στο πλαίσιο της ανόδου των μεσαίων στρωμάτων του αγρού, το πρόβλημα της εκκαθάρισης των τσιφλικιών. Ο Παπαναστασίου, ιδρυτής του Αγροτοεργατικού Κόμματος, και έχοντας θητεύσει στη σχολή σκέψης του γερμανικού κρατικού σοσιαλισμού της Β' Διεθνούς, αντιλαμβάνεται το πρόβλημα των τσιφλικιών, από την άποψη του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής. Ο Βεργόπουλος επισημαίνει πως το σύνθημά του να δοθεί η γη στους καλλιεργητές της, λάμβανε υπόψη την ανάγκη εμπέδωσης της καπιταλιστικής ανάπτυξης στον αστικό και βιομηχανικό χώρο[63].

Συμπερασματικά, όπως φάνηκε και στο τέλος της ενότητας, σε γενικές γραμμές, δεν κατανοούνται οι αλλαγές στον αγροτικό χώρο. Το ζήτημα της εκμετάλλευσης των αγρεργατών, όπως και της ομηρίας των μικρών ιδιοκτητών γης, αυτού του στρώματος που τροφοδοτεί σταθερά με εποχιακή ή και μονιμότερη μισθωτή εργασία άλλους τομείς της ελληνικής οικονομίας, δεν αποτελούν πεδίο μόνιμης ενασχόλησης και διατύπωσης προγραμματικών διεκδικήσεων, για τη συντριπτική πλειοψηφία των εγχειρημάτων της περιόδου που εξετάζουμε. Και αυτό κατά τη γνώμη μας συμβαίνει και γιατί δεν υπάρχει η αντίστοιχη ταξική ανάλυση του ελληνικού αγρού. Όπως φάνηκε και από τις προηγούμενες παρατηρήσεις, και τα αναρχικής αναφοράς μορφώματα που ενεπλάκησαν σε μια παρέμβαση στον αγροτικό χώρο, το έπραξαν περισσότερο από μια εκ των προτέρων ιδεολογική τοποθέτηση και όχι μέσα από μια σαφή ανάλυση των περιοχών που καλούνταν να επέμβουν, στις περισσότερες των περιπτώσεων συγκρουσιακά.

8) Γενικότερα ζητήματα

Κλείνοντας τις ενότητες της θεματικής καταγραφής και σύγκρισης των πολιτικών προγραμμάτων, θα θέλαμε, πέρα από το ζήτημα της σύγκλισης ή της απόκλισης των συλλογικοτήτων της εποχής, και κάποια σημεία των προγραμμάτων κάποιων από αυτούς. Και αυτό γιατί λειτουργώντας συμπληρωματικά, θίγουν πλευρές της ζωής των εργαζομένων, της ποιότητας ζωής γενικότερα, τα οποία είναι ιδιαίτερα χρήσιμα. Θεματικές μάλιστα, που δε συναντάμε με συστηματικό τρόπο στα πολιτικά προγράμματα.

Θα ξεκινήσουμε με το διεθνιστικό παράδειγμα του Δημοκρατικού Συνδέσμου του Λαού, της Πάτρας. Το εθνικό ζήτημα της επέκτασης των συνόρων, αλλά και η γενικότερη κίνηση επίλυσης του Ανατολικού Ζητήματος στο σύνολό του, απασχολεί σοσιαλιστικές και κάποιες αναρχικές συλλογικότητες. Όμως, επιβεβαιώνοντας τη μη γραμμική εξέλιξη και του ίδιου του εργατικού και σοσιαλιστικού κινήματος, η ευκρινής εξαίρεση, σαφέστερης διεθνιστικής εκτίμησης αποτελεί η πατρινή συλλογικότητα. Σταχυολογούμε από το μοναδικό φύλλο της Ελληνικής Δημοκρατίας που εκδόθηκε από τη συλλογικότητα, η οποία τράβηξε αμέσως επάνω της τα βλέμματα της εξουσίας και διώχθηκε. *«Το ανατολικό ζήτημα, καθώς και κάθε άλλο ζήτημα εθνικότητας, εχρησίμευσε και χρησιμεύει στη διπλωματία και τους πλούσιους ως βούκεντρο και ως χαρτοπαίγνιο κατά την περίσταση..... Ο Τσάρος και οι σύντροφοί του εκήρυξαν ότι θέλουν να ελευθερώσουν κάθε ομοφύλου των σκλάβους από τον τουρκικό ζυγό. Αλλά τούτο είναι ψέμμα, διότι αν αγαπούσαν πραγματικώς την ελευθερίαν έπρεπε πρώτα να ελευθερώσουν 40 εκατομμύρια ρώσους όπου είχαν σκλάβους στην πατρίδα τους, και έπειτα να φροντίσουν για την ελευθερία των άλλων..... Τι τους μέλλει τους πλούσιους για το Λαό και για κείνους που είναι στη δουλειά; Ο τόκος τρέχει. Οι εργάτες για δαύτους εργάζονται. Ο γεωργός για δαύτους σπέρνει. Οι ποιμένες για δαύτους έχουν το βούτυρο και το κρέας. Αυτή είναι η μόνη αλήθεια γυμνή και ξεσκεπάστη. Και τέτοιοι είναι οι γενναίοι που μας κάνουν τον*

πατριώτη.... *Ας μάθουμε λοιπόν, μια φορά για πάντα πως οι Τούρκοι δεν είναι μονάχα στην Ήπειρο και στη Θεσσαλία, αλλά και μέσα στο σπίτι μας. Και αν έχουμε μυαλό από δώθε πρέπει να αρχίσουμε το Ανατολικό Ζήτημα και όχι από όπου μας λένε αυτοί.*»[64]. Αξίζει να σημειώσουμε, πως ο Νούτσος, χρησιμοποιώντας παραπομπή από τον Costa, ο οποίος εκτιμά πως ακριβώς αυτή η αντιστροφή της θεώρησης μεταξύ εθνικού και κοινωνικού ζητήματος στους πατρινούς κοινωνικούς αγωνιστές, στην πραγματικότητα σημαίνει και την έναρξη της αντιπαράθεσης του σοσιαλισμού με τις κυρίαρχες τάξεις στην Ελλάδα[65]. Και πράγματι εδώ έχουμε μια ρηξικέλευθη εκτίμηση την οποία θα συναντήσουμε πολύ αργότερα ως πλειοψηφικό ρεύμα στον ευρωπαϊκό σοσιαλισμό.

Σε μια σύμπτυξη μιας αντιπαράθεσης ενάντια στις πολεμικές διαθέσεις των στρατιωτικών αλλά και πολιτικού προσωπικού, που ευνοεί τη δημιουργία της Εθνικής Εταιρείας, αλλά και μιας υπεράσπισης του δημοκρατικού δικαιώματος της ελεύθερης έκφρασης, έλληνες σοσιαλιστές υπό τον Καλλέργη, επιδίδουν ψήφισμα στην Ακρόπολη, μετά την επίθεση που δέχτηκε από στρατιωτικούς, λόγω της αρθρογραφίας του Γαβριηλίδη. Είναι μια παρέμβαση σε ένα κεντρικό πολιτικό γεγονός, με αιχμή θα λέγαμε τα δημοκρατικά δικαιώματα[66]. Και αυτό γιατί η δράση των κύκλων που προχώρησαν στην ίδρυση της Εθνικής Εταιρείας, συνέδεε ευθέως τα υποτιθέμενα κέρδη από την αναταραχή στο Ανατολικό Ζήτημα στα μέσα της δεκαετίας του 1890, με την εγκαθίδρυση μιας στρατιωτικής κυβέρνησης.

Επίσης πολύ πριν εμφανιστούν συστηματικά οι πρώτοι δημοτικιστές, τον δημοτικισμό υποστηρίζει ο Δημοκρατικός Σύνδεσμος. « *Η Ελληνική Δημοκρατία είναι ανοικτή σε όλον το λαόν. Όποιος θέλει ημπορεί να γράψη την ιδέα του ή τον πόνο του. Φτάνει μόνον να είναι σε γλώσσα απλή και να μην είναι εναντίον των αρχών του Δημοκρατικού Συλλόγου.*» [67]. Και αυτά όταν όπως επισημαίνει ο Νούτσος γενικά η πλειοψηφία των σοσιαλιστικών συλλογικοτήτων δεν προωθούν τη δημοτική[68].

Βέβαια όλα αυτά, μέσα στο γενικότερο πλαίσιο του Συνδέσμου, οι οποίοι είναι οπαδοί περισσότερο του επαναστατικού αυθόρμητου, υποτιμούν την καθημερινή ταξική πάλη, την οργανωμένη δράση και κάθε λογής καθοδήγηση. Όπως επίσης και την απόλυτη καταστροφή της κρατικής εξουσίας, και όχι το μαρασμό της μετά την κατάκτηση από το προλεταριάτο όπως προβλέπει ο μαρξισμός[69].

15 χρόνια μετά, ο Κεντρικός Σοσιαλιστικός Σύλλογος, εμφανίζοντας ένα πρόγραμμα άμεσων διεκδικήσεων, θίγει ζητήματα πέρα από αυτά που εκείνη την περίοδο χαρακτήριζαν την πάλη των εργαζομένων. Στο πρόγραμμά του βρίσκουμε, τη δωρεάν εκπαίδευση για όλα τα παιδιά των εργατών, την κατάργηση της προσωποκράτησης για χρέη, την κατάργηση της θανατικής ποινής και των σωματικών τιμωριών, την απαγόρευση βλαβερών για τον ανθρώπινο οργανισμό τροφών, και όλων των ναρκωτικών και των οινοπνευματωδών ποτών[70]. Ζητήματα που θίγουν πλευρές της ζωής, σε ένα σύγχρονο, και όχι μόνο για την εποχή τους,

αιτούμενο πολιτικό πλαίσιο, που αγγίζει διαχρονικά αιτήματα του εργατικού κινήματος, αλλά και ευρύτερων κοινωνικών κινήματων. Συμπληρώνοντας μάλιστα με το αίτημα της συμμετοχής όλων «εις τας τέρψεις, τα θέατρα και τας διασκεδάσεις των πόλεων και των εξοχών». Στην ύστερη περίοδό του μάλιστα ο Καλλέργης, εκεί που προσπαθεί πλέον να περιγράψει ένα αστικό κράτος πρόνοιας για τα δεδομένα της εποχής του, γράφει για την δωρεάν ιατροφαρμακευτική περίθαλψη στους φτωχούς, και σε όλους τους άλλους, στο ανώτερο όριο των 3 δραχμών [71]. Το 1893, ο Σοσιαλιστικός Σύλλογος προσθέτει και το ζήτημα της ανάγκης η θρησκευτική πίστη να είναι υπόθεση ιδιωτική[72]. Η εξέλιξη είναι σημαντική. 15 με 20 χρόνια πριν, ο Διονύσιος Αμπελινόπουλος, εκ των πρωταγωνιστών του Δημοκρατικού Συνδέσμου του Λαού της Πάτρας, σε επιστολή του σε ελβετικό περιοδικό, υπενθυμίζει πως θα ήταν γελοία για την Ελλάδα η οποιαδήποτε ανακίνηση του ζητήματος για το χωρισμό εκκλησίας και κράτους. Και αυτό γιατί εκτιμούσε πως ο κλήρος στην Ελλάδα ήταν πάντα σύντροφος του λαού[73].

Η Ελένη Αποστολίδου, αδερφή μέλους του Σοσιαλιστικού Συλλόγου, γράφει το 1893 για την ανάγκη ίδρυσης συλλόγου γυναικών, που θα προπαγανδίζει το σοσιαλισμό. Η Αποστολίδου ιδρύει τον «Σύλλογον των γυναικών», σε άμεση πολιτική και ταξική απάντηση, της Γυναικείας Ένωσης των Ελληνίδων, που ιδρύει η Καλλιρόη Παρέν. Στην οποία όπως γράφει η Αποστολίδου « όπως διακρίνονται αι υψηλαί αύται αριστοκράτιδες με ημάς τας κόρας του λαού». Είναι η πρώτη σοσιαλίστρια, που επιχειρεί να συνδέσει την ισότιμη κοινωνική θέση της γυναίκας, με την πάλη για τη συνολική κοινωνική χειραφέτηση. Θα λέγαμε μάλιστα, ότι το επιχειρεί σε αντίθεση με το σκεπτικό που υπερασπίζεται τις γυναίκες ο Σοσιαλιστικός Σύλλογος, του οποίου είναι μέλος η Αποστολίδου, και αυτό διότι, σε σχετικό προγραμματικό κείμενο του Συλλόγου, υπάρχει η υπεράσπιση της γυναίκας μέσα στη συνολικότερη κοινωνική πάλη, αλλά αυτό γίνεται γιατί όπως γράφεται χαρακτηριστικά, «η γυνή ης η φύσις είναι ασθενής, έπρεπε να προστατευήται υπό της κοινωνίας» [74].

Ιδιαίτερη αναφορά αξίζει τέλος στον Δρακούλη, ο οποίος το 1902, μιλώντας για τις αλσεουπόλεις, βάζει για πρώτη φορά το ζήτημα της ποιότητας του χώρου και του περιβάλλοντος[75]. Επιζητεί να συνδυάσει τα θετικά στοιχεία της πόλης και της εξοχής, ιδρύοντας την «Προς ανέγερσιν αλσεουπόλεων εταιρεία», ο οποίος θα έλεγε κανείς πως προσπαθεί να συνδέσει την πρότασή του, έχοντας την αγγλική εμπειρία από την παραμονή του εκεί, με τη συμμετοχή του ίδιου του κεφαλαίου, μια όπως λέει μπορεί να αποβεί υπέρ του κεφαλαίου, μια τέτοια επιλογή μετακίνησης σε τέτοιες αλσεουπόλεις.

Από την άλλη, δεν μπορεί κανείς να παραβλέψει, τα προγράμματα και κηρύγματα, μερίδας των χριστιανοσοσιαλιστών της Πελοποννήσου. Όπως για παράδειγμα του Θεοδωρίδη, στελέχους του Αρμαγεδώνα των Πατρών, ο οποίος δίνει έμφαση στα ζητήματα της ειρήνης και του αφοπλισμού, σε μια εποχή που οι φωνές

για πολεμική προπαρασκευή της Ελλάδας, διαπερνούν όλη την κοινωνία, μέσα στην πρώτη πενταετία της δεκαετίας του 1890[76].

Συμβολές προγραμματικές, επηρεασμένες σαφώς και από την ευρωπαϊκή σοσιαλιστική εμπειρία. Διεκδικήσεις όμως, που κάποιες από αυτές ακόμα τις συναντάμε, με διάφορες διατυπώσεις και στο σύγχρονο εργατικό και σοσιαλιστικό-κομμουνιστικό κίνημα. Ιδιαίτερα σε ότι αφορά το διεθνισμό, πραγματικά οι τοποθετήσεις των πατρικών σοσιαλιστών, είναι πρωτοπόρες, σημείο αναφοράς για οποιονδήποτε μελετητή του ελληνικού σοσιαλιστικού κινήματος.

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΓΙΑ ΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Από όλη την πορεία της έρευνάς μας, τη μελέτη και εκτίμηση των στοιχείων, οικονομικών και πολιτικών της Ελλάδας 1877-1907, αλλά κυρίως, μέσα από τη θεματική εκτίμηση και σύγκριση των πολιτικών προγραμμάτων των συλλογικοτήτων της περιόδου, μπορούμε να προχωρήσουμε σε συνθετικές εκτιμήσεις και συμπεράσματα για αυτά.

Αξιοποιώντας μελέτες γύρω από την οικονομία της περιόδου, και μέσα από το πρίσμα των αναλυτικών και θεωρητικών εργαλείων μας, δείχνουμε πως η Ελλάδα της περιόδου αναφοράς μας, είναι εντός του καπιταλισμού, με διαφορετικές βαθμίδες εμφάνισης και ανάπτυξής του. Μπορεί να ακολουθεί άλλους ρυθμούς, στην εμφάνιση αυτών των χαρακτηριστικών, όπως για παράδειγμα το γεγονός πως έχουμε μια μακρά χρονικά πορεία εμφάνισης, με μαζικούς όρους, βιομηχανίας, όμως ο ελληνικός καπιταλισμός, που βρίσκεται στις σχετικά χαμηλές βαθμίδες της ανάπτυξής του, εμφανίζει όλα τα τυπικά χαρακτηριστικά, που εμφάνισαν ακόμα και οι μητροπόλεις του καπιταλιστικού συστήματος.

Αξίζει να δούμε κομβικά, ποια είναι αυτά τα τυπικά χαρακτηριστικά. Ο μισθωτός εργάτης, είτε είναι αγροεργάτης, είτε απασχολείται σε βιομηχανικά κέντρα της εποχής, σε πολλές περιπτώσεις δε φαίνεται να αποσπάται οριστικά από τη γη, της οποίας είναι ιδιοκτήτης. Όπως επισημαίνει ο Λένιν, ακόμα και στην Αγγλία, ο καπιταλισμός στην καθαρή του μορφή, αρχίζει με το καθεστώς των μικρών σκόρπιων εμπορευματοπαραγωγών, γεγονός που επισημαίνεται και από τους μελετητές της περιόδου. Έχουμε υποταγή της πλειοψηφίας των παραγωγών στο εμπορικό και τοκογλυφικό κεφάλαιο. Η πρώτη και βασική έκφραση των νέων όρων καπιταλιστικής πώλησης, όπως και παντού στον καπιταλιστικό κόσμο, εκδηλώνεται με το γεγονός πως ο παραγωγός περνάει σε οικονομική εξάρτηση από τον έμπορο. Από τη στιγμή μάλιστα που ανάμεσα στον παραγωγό και τον καταναλωτή παρεμβάλλεται ο κεφαλαιοκράτης επιχειρηματίας, τότε έχουμε μια από τις μορφές της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Όλα αυτά επιβεβαιώνουν τη θέση πως η εμπορευματική οικονομία, η χρηματική οικονομία, είναι κεφαλαιοκρατική οικονομία, όπως υπενθυμίζει και ο Λένιν. Εφαρμόζεται φορολογική και δασμολογική πολιτική, η οποία ευνοεί τη συγκέντρωση γης και φυτειών από τις κυρίαρχες αστικές οικογένειες. Εμφανίζεται το φαινόμενο των πλανόδιων εργατών, της αλητείας και της ληστείας, χαρακτηριστικό του καπιταλισμού στις χαμηλές βαθμίδες ανάπτυξής του όπως επισημαίνει και ο Μαρξ, στο «Προκαπιταλιστικοί Οικονομικοί Σχηματισμοί». Ενώ και για το ζήτημα των τσιφλικιών, ο Βεργόπουλος υπενθυμίζει πως δεν είναι ένα προκαπιταλιστικό κατάλοιπο, αλλά ένα στοιχείο καπιταλιστικής αξιοποίησης και εδραίωσης του συστήματος. Στον γεωργικό τομέα, ο μικροπαραγωγός

απαλλοτριώνεται στην αρχική φάση από τα μικροαστικά στρώματα. Ύπαρξη των πρώτων βιομηχανιών, αλλά ταυτόχρονα όπως είδαμε και εμφάνιση των κεφαλαιοκρατικού χαρακτήρα ταξικών διαχωρισμών στον αγροτικό χώρο.

Ο Παναγιωτόπουλος ταυτόχρονα από τη μεριά του, είδαμε πως εντοπίζει ήδη από το 1870, σαφείς καπιταλιστικές εκδηλώσεις στον γεωργικό τομέα, όπως αύξηση παραγωγικότητας, πτώση του ποσοστού κέρδους, μετατροπή αγροτών σε εργάτες στις πόλεις, φαινόμενα που χαρακτηρίζει εμφανή και οριστικά [1].

Ο Θανάσης Καλαφάτης, φαίνεται, από την παρουσίασή μας και στο κυρίως κείμενο της εργασίας, να συμπυκνώνει σχεδόν όλη την περίοδο αναφοράς μας, και κυρίως τις περιόδους διακυβέρνησης από το Τρικούπη, παρόλο που δεν διαπιστώνει πως έχουμε καπιταλισμό. Αξίζει να την υπενθυμίσουμε και πάλι: *«αποτελούν μια από τις πιο κρίσιμες περιόδους στην ιστορία του ελληνικού κράτους, σε ότι δε αφορά την οικονομία συνιστούν μια αποφασιστική καμπή, καθώς έχουμε τις απαρχές της εκβιομηχάνισης, την ενοποίηση της αγοράς μέσω της εισαγωγής του νέου συστήματος μεταφορών και τις προσπάθειες θεμελίωσης νέων θεσμών και πολιτικών στον αγροτικό, το βιομηχανικό, το δημοσιονομικό και το νομισματικό τομέα.»*

Στο επίπεδο του πολιτικού συστήματος, όλη αυτή η προσπάθεια καπιταλιστικής οικονομικής ανάπτυξης, με την καθοριστική συμβολή του αστικού κράτους, συμπίπτει με την παγίωση ενός δικομματικού πολιτικού συστήματος, στο οποίο αναπαράγονται φαινόμενα, διευρυμένων πελατειακών σχέσεων και προσπάθειας τοπικών εξαιρέσεων από τις κεντρικές πολιτικές επιλογές. Αυτό όμως, δεν ακυρώνει, τη βασική τάση, κατά τη γνώμη μας, της εμφάνισης δύο διαφορετικών κάθε φορά δρόμων και επιλογών, από τη μεριά του πολιτικού συστήματος, για την επίλυση, τόσο των οικονομικών προβλημάτων που προκύπτουν, όσο και των γενικότερων πολιτικών ζητημάτων, αυτών δηλαδή της εξωτερικής πολιτικής. Τα οποία στην πραγματικότητα, για το ελληνικό πολιτικό σύστημα είναι ζητήματα εθνικής συνοριακής επέκτασης από τη μια μεριά, αλλά από την άλλη, όπως επισημαίνει και ο Γιανουλόπουλος, είναι και ζητήματα χειρισμού εσωτερικών προβλημάτων, πολιτικών και πολιτειακών.

Αυτή η προσπάθεια επέκτασης, όσο και η οικονομική ανάπτυξη, συμπίπτει στην υπόλοιπη Ευρώπη, με τη συγκέντρωση όλων των προϋποθέσεων για την έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, την όξυνση δηλαδή των ανταγωνισμών, των μεγάλων καπιταλιστικών κέντρων της ευρωπαϊκής ηπείρου. Αυτό το γεγονός, καθιστά την προσπάθεια ακόμα πιο δύσκολη. Η οικονομική χρεοκοπία της δεκαετίας του 1890, όσο και η ήττα του 1897 στον ελληνοτουρκικό πόλεμο, από τη μια θα οδηγήσει στις προϋποθέσεις στερέωσης των βημάτων ανάπτυξης της βιομηχανίας, και συνολικότερης οικονομικής ανάπτυξης, από την άλλη όμως, θα γεννήσει μια διευρυμένη κοινωνική αγανάκτηση, που θα δώσει τα πρώτα δείγματα αμφισβήτησης συνολικά του αστικού κοινοβουλευτισμού.

Αυτή η χρονική περίοδος, για τον ελληνικό σοσιαλισμό, είναι αυτή της πρώτης προσπάθειας συστηματικής μετάφρασης και μελέτης του Μαρξ, της εμφάνισης προγραμμάτων από τους σοσιαλιστές, που προσπαθούν να δώσουν κάποια δείγματα τακτικής, ενώ σε κοινωνικό επίπεδο έχουμε την αναταραχή στις σταφιδοφόρες περιοχές της ΒΔ Πελοποννήσου, και συνολικά στον αγροτικό χώρο, μαζί με τις απεργίες του Λαυρίου, και το πέρασμα του εργατικού συνδικαλισμού, σε μια περίοδο όπου οι εργαζόμενοι αρχίζουν μαζικά να δημιουργούν και να καθοδηγούν οι ίδιοι τις οργανώσεις τους, τις συλλογικές προσπάθειές τους.

Έχει όμως, όπως είδαμε, προηγηθεί ένα διάστημα εισδοχής ελευθεριακών ιδεών στον ελληνικό χώρο, όπως και ευρύτερα δημοκρατικών, ήδη από τα πρώτα χρόνια της ανεξαρτησίας. Ιδέες που, όπως επισημαίνουν οι μελετητές στους οποίους αναφερθήκαμε, φαίνεται να τυγχάνουν μιας ειδικής, «εξελληνισμένης» επεξεργασίας, σε κάποιες περιπτώσεις, όπως με τα γεγονότα της Κομμούνας του Παρισιού, αξιοποιώντας την περισσότερο από τη σκοπιά της συνέχισης της δημοκρατίας, που συνδέεται ευθέως με την αρχαία ελληνική πολιτική παράδοση, και λιγότερο στη συζήτηση για μια κοινωνία χωρίς τάξεις, ή για ένα εργατικό κράτος. Δε θα μπορούσε να γίνει και διαφορετικά. Άλλωστε και οι σοσιαλιστικές ιδέες που εμφανίζονται στην Ευρώπη την περίοδο αναφοράς μας, είναι οι ίδιες ένα πολυεπίπεδο σώμα ιδεών, το οποίο επιχειρεί να απαντήσει από τη σκοπιά της κοινωνικής αλλαγής, ενσωματώνοντας άλυτα εθνικά προβλήματα κρατικής συγκρότησης, ζητήματα τακτικής και στρατηγικής, επίλυσης οξύτατων κοινωνικών προβλημάτων. Τελικά, έχοντας μια πραγματική πολιτική αντιπαράθεση γύρω από τη φυσιογνωμία του ίδιου του σοσιαλισμού, υπό τη σκιά της διάλυσης της Α Διεθνούς, και την εδραίωση της Β Διεθνούς, στο δεύτερο χρονικό τμήμα της περιόδου αναφοράς μας.

Το γεγονός της ιδιαίτερης επεξεργασίας των ιδεών που έρχονται από την Ευρώπη, δε θα πρέπει να μας οδηγήσει σε συμπεράσματα που οδηγούν σε έναν ιδιαίτερο, «επαρχιώτικο» ελληνικό σοσιαλισμό, στον οποίο συσσωρεύονται μια σειρά από ιστορικές ιδιομορφίες. Όπως αναφέρει και ο Νούτσος, οι ίδιες οι ανάγκες και οι δυνατότητες του δέκτη, αναιρούν την εικόνα μιας μηχανιστικής μετακένωσης των όποιων ιδεών, και αυτό παντού και πάντα. Έχουμε αναφέρει ήδη αρκετά θέματα γύρω από το ζήτημα, στο Γ' Κεφάλαιο.

Από τη μια, είναι κρίσιμο να τονίσουμε, πως στα πολιτικά προγράμματα και τις συνολικότερες στρατηγικές προτάσεις των ελλήνων σοσιαλιστών και αναρχικών, αποτυπώνονται οι βασικές σκέψεις που έχουν ως αντικειμενικό υπόβαθρο, τις αντιθέσεις του ελληνικού καπιταλισμού, και του πολιτικού συστήματος, οι οποίες και αντανακλώνται στις προτεραιότητες των διάφορων σοσιαλιστικών ρευμάτων. Θέλουμε να πούμε δηλαδή, πως η προσπάθεια για πολιτική παρέμβαση ήταν αυτή, που σε συνδυασμό με τα συνθετικά θεωρητικά αποκρυσταλλώματα, ήταν αυτή που συγκροτούσε τις διάφορες πολιτικές ομαδοποιήσεις. Όπως μας λέει και ο Νούτσος, είναι μια διαδικασία που δεν αποτελεί την ιδιομορφία κάποιου «καθυστερημένου» ή

«προκαπιταλιστικού» ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Για αυτό και σε μεγάλο βαθμό, μέχρι το 1890 περίπου, όλες οι πολιτικές ομάδες, ανεξάρτητα από την θεωρητική μήτρα που αναγνωρίζουν, τείνουν να αναφέρονται στην κατάσταση μετά το ξεπέραςμα της εκμεταλλευτικής κοινωνίας. Και από την άλλη, να επιχειρούν να απαντήσουν, στις ιδιαίτερες πλευρές της οικονομικής και πολιτικής εκμετάλλευσης, χωρίς όμως, ένα συνεκτικό πολιτικό πρόγραμμα που να αγκαλιάζει την αντίστοιχη προσπάθεια ενοποίησης του εθνικού χώρου που επιχειρεί η αστική τάξη. Ασχολούμενοι κυρίως, με κάποια από τις συνέπειες που προκαλεί στους εργαζόμενους και ευρύτερα στην κοινωνία η συνολική πολιτική προσπάθεια της αστικής τάξης.

Κυρίως όμως, πέρα από τα ιδιαίτερα ρεύματα, τόσο του σοσιαλιστικού, όσο και του αναρχικού χώρου, αυτό που επιβεβαιώνει η έρευνα, μέσα από τη θεματική σύγκριση και μελέτη, είναι πως στην πραγματικότητα, σε όλη την περίοδο αναφοράς μας, και ιδιαίτερα από το 1890 και μετά, φαίνεται πως διαμορφώνονται δύο κύριες πολιτικές «οικογένειες» αντιμετώπισης των ζητημάτων. Και αυτές οι «οικογένειες» δεν αποτελούν καθόλου μια ιστορική ελληνική ιδιομορφία, αλλά βρίσκονται σε σχέση με τα αντίστοιχα μεγάλα σοσιαλιστικά ευρωπαϊκά ρεύματα σκέψης.

Από τη μια είναι η σύγκλιση των πρωτεργατών του ελληνικού σοσιαλισμού, και όλων των μορφωμάτων τα οποία επηρέασαν ή δημιούργησαν οι ίδιοι, οι οποίοι συγκλίνουν σε προτάσεις προς το αστικό κράτος, για να τις πραγματώσει αυτό, και αφορούν κυρίως πλευρές καλύτερευσης της ζωής των εργαζομένων, και ευρύτερα των εκμεταλλεζόμενων κοινωνικών στρωμάτων. Αυτή η πλευρά των πολιτικών προγραμμάτων φέρει τη σφραγίδα κυρίως, του προγράμματος της Ερφούρτης του Γερμανικού Σοσιαλδημοκρατικού κόμματος, το 1891. Το οποίο μπορεί να έχει μέσα στα πρώτα σημεία του, την πάλη των γερμανών σοσιαλδημοκρατών για κατάργηση των τάξεων, και τον πολιτικό αγώνα της εργατικής τάξης για την εξουσία της, που είναι όρος για να περάσει τα μέσα παραγωγής στην ολότητα, όπως γράφει, από την άλλη όμως, είναι στην πραγματικότητα ένα πρόγραμμα άμεσων διεκδικήσεων, που στα περισσότερα σημεία του, φαίνεται να ωθεί σε δημοκρατικές, ανολοκλήρωτες ρυθμίσεις, που θα πρέπει το αστικό κράτος να πραγματώσει στο παρόν. Είναι ακριβώς όπως το γράφει και ο Ένγκελς, στη σχετική κριτική του, πως χρειάζεται προσοχή στο να μην απαρνιέται ένα σοσιαλιστικό κόμμα το μέλλον του κινήματος χάριν του παρόντος. Ακριβώς με ορόσημο αυτό το προγραμματικό κείμενο, και στην Ελλάδα, έχουμε την εμφάνιση των *mini* και *maxi* σημείων των πολιτικών προγραμμάτων, ιδιαίτερα στα εγχειρήματα σοσιαλιστικής κατεύθυνσης. Και αυτό το γεγονός, με ορόσημο όπως έχουμε σημειώσει, το πρόγραμμα που εμφανίζει ο Κεντρικός Σοσιαλιστικός Σύλλογος, με ηγέτη τον Καλλέργη, που επιχειρεί για πρώτη φορά στον ελληνικό χώρο, να συνδυάσει τις γενικές στρατηγικές επιδιώξεις του, με διεκδικήσεις που αποκτούν άμεσο τακτικό χαρακτήρα. Στον ίδιο δρόμο κινούνται, ακόμα και τα μορφώματα που αποτελούν την κατοπινή εξέλιξη του Κεντρικού Σοσιαλιστικού Συλλόγου, με τον Καλλέργη να έχει αποπεμφθεί από τους συντρόφους

του. Οι οποίοι όμως, πέρα από την κριτική που του ασκούν, διατηρούν τη μεθοδολογία κατάρτισης πολιτικού προγράμματος που εισάγει. Μαζί φυσικά, με τον σαρωτικά πλειοψηφικό τονισμό της ανάγκης όλες οι κοινωνικές αλλαγές να προωθηθούν με ειρηνικό τρόπο, και με αυτομόρφωση. Αξίζει να προσθέσουμε εδώ, και την πεποίθηση ορισμένων ελλήνων σοσιαλιστών, από αυτές τις συλλογικότητες, που προσεγγίζουν θετικά το τρικουπικό εγχείρημα, από τη σκοπιά πως η καπιταλιστική ανάπτυξη θα φέρει και την άνθιση του ελληνικού σοσιαλισμού.

Από την άλλη μεριά, τον ελληνικό αναρχισμό, χαρακτηρίζει το ρεύμα του αναρχικού χώρου, το οποίο ζητά την ομοσπονδοποίηση της Ελλάδας, δίνοντας προτεραιότητα στο αυτοδιοίκητο των περιοχών, ήδη από το πρόγραμμα που εμφανίζει ο Δημοκρατικός Σύνδεσμος του Λαού, στην Πάτρα. Αυτή η βασική προγραμματική επιταγή, ενισχύεται τη δεκαετία του 1890, όταν υπό το βάρος της σταφιδικής κρίσης, η παρέμβαση του κράτους είναι ακόμα πιο έντονη και άμεση. Οι έλληνες αναρχικοί της περιόδου, ζητούν την απόσυρση του κράτους από τις συγκεκριμένες περιοχές αντιλαμβανόμενοι όμως έγκαιρα την κρισιμότητα των αγροτικών προβλημάτων, και έχοντας ένα διαφορετικό υπόστρωμα για το κοινωνικό υποκείμενο αναφοράς τους, που είναι γενικότερα οι εκμεταλλευόμενοι. Σε αντίθεση με τα εργατικά αναρχοσυνδικαλιστικά εγχειρήματα, που εμφανίζονται πιο μειοψηφικά στον ελληνικό χώρο, και τα οποία μιλάνε πιο καθαρά για την καταστροφή του κράτους, όπως η προσπάθεια που εκφράζεται στην εφημερίδα Σοσιαλιστής, με πρωταγωνιστές της έκφρασης αυτών των αντιλήψεων τον Ηρακλή Αναστασίου και τον Ευάγγελο Μαρκαντωνάτο [3].

Και τα δύο ρεύματα, με όλες τις αποχρώσεις τους, εμφανίζουν μια υποχώρηση, σε σχέση για παράδειγμα με την Ανατολική Βαλκανική Ομοσπονδία, ή με το Δημοκρατικό Σύνδεσμο του Λαού της Πάτρας, για τα λεγόμενα εθνικά ζητήματα. Όπως επίσης, περίπου μέχρι τη δεκαετία του 1890, δεν φαίνεται να τοποθετούνται συγκεκριμένα γύρω από συνολικότερα προβλήματα της ελληνικής πολιτικής σκηνής.

Άρα, κατά την άποψή μας, και με βάση τη μελέτη που προηγήθηκε, οι έλληνες σοσιαλιστές και αναρχικοί, έχουν σύνδεση με τις ζυμώσεις και τους αγώνες που αναπτύσσονται στον ελληνικό χώρο. Όπως γράφει και ο Νούτσος, διαδοχικές σοσιαλιστικές οργανώσεις, επιχειρούν να παρέμβουν, στις κινητοποιήσεις της εργατικής τάξης, χωρίς πάντα να αφομοιώνονται από τη μορφή και το στόχο των διεκδικήσεών της. Η αδυναμία τους να γίνουν πλειοψηφικά ρεύματα στην ελληνική κοινωνία της περιόδου αναφοράς μας, ή έστω να παρέμβουν στην κεντρική πολιτική σκηνή, δεν σχετίζεται με κάποιον νηπιακό ουτοπισμό, που εντοπίζεται γενικά στο ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα. Κατά τη γνώμη μας, αυτή η αδυναμία, που αξίζει να υπενθυμίσουμε πως πάμπολλες φορές αντιμετώπισε το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα, περισσότερο σχετίζεται με τα αναλυτικά εργαλεία που είχε, για να διαγνώσει τη φυσιογνωμία του ίδιου του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού της περιόδου που

αναφερθήκαμε, όπως και με την καθυστέρηση, που υπήρξε, και τις συνακόλουθες περιπλοκές που εμφανίζονταν, από την οριστική, όπως εμφανιζόταν κάθε φορά, παγίωση των εθνικών συνόρων, γεγονός που δυσκόλευε ακόμα περισσότερο τα πράγματα για τους πρωτεργάτες του ελληνικού σοσιαλισμού. Ένας συνδυασμός θα λέγαμε αντικειμενικών υλικών δυσκολιών, όσο και υποκειμενικών ορίων.

Ο ερχομός του έργου του Σκληρού, που οριοθετεί και το τέλος της εξεταζόμενης περιόδου, ανοίγει νέα ζητήματα, συστηματικότερης ανάλυσης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, και τις αντίστοιχες πολιτικές προτάσεις από τον ίδιο, με ευθεία αναφορά στο έργο του Μαρξ, και πιο ειδικά το μαρξισμό του Μπερνστάϊν. Από αυτή την άποψη, το έργο του, αποτελεί ουσιαστικά και την αφετηρία ενός νέου πεδίου έρευνας που διαφοροποιείται από τα στοιχεία της περιόδου που εξετάζουμε.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ - ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ

1. Γιανουλόπουλος, «Η ευγενής μας τύφλωσις...», «Βιβλιόραμα», Αθήνα 2003, σελ. ιε.
2. Αναγνωστοπούλου Σία, «Η σύγκρουση Χ. Τρικούπη-Ιωακείμ Γ», στο συλλογικό, Καίτη Αρώνη-Τσίγλη και Λύντια Τριχά «Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του- Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες», «Παπαζήση», Αθήνα 2000, σελ. 103
3. Κωστής και Πετμεζάς εισαγωγή στο συλλογικό, επιμέλειας των ιδίων, «Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά το 19^ο αιώνα (1830-1914)», «Alpha Bank», Αθήνα 2005, σελ. 23.
4. Κωστελένος Γ., ο.π., σελ. 51.
5. Πετμεζάς Δ., ο.π., σελ. 103.
6. Δερτιλής, Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, «Εξάντας» Αθήνα 1985, σελ. 10.
7. Hobsbawm , εισαγωγή στο Μαρξ, Προκαπιταλιστικοί οικονομικοί σχηματισμοί , «Κάλβος» Αθήνα 1983 , σελ. 18.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ Α΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

- 1) Δερτιλής, Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, «Εξάντας» Αθήνα 1985, σελ. 44 και 77.
- 2) Ψυρούκης, Το νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο, «Επικαιρότητα» Αθήνα 1974, σελ. 79.
- 3) Ψυρούκης, ο.π. σελ. 163.
- 4) Μουζέλης, Νεοελληνική κοινωνία: Όψεις υπανάπτυξης, «Εξάντας» Αθήνα 1978, σελ. 36.
- 5) Μουζέλης, ο.π. σελ. 44, σημείωση 22 σελ. 61, σελ. 104.
- 6) Ρήγος, Η Β Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935, «Θεμέλιο» Αθήνα 1988, σημείωση 22 σελ. 114.
- 7) Ρήγος, ο.π. σελ. 122.
- 8) Βεργόπουλος, Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, «Εξάντας» Αθήνα 1975, σελ. 38.
- 9) Βεργόπουλος, ο.π. σελ. 43.
- 10) Πιζάνιας, Η εφαρμογή της θεωρίας για τις σχέσεις καπιταλιστικού κέντρου και υπανάπτυκτης περιφέρειας στην ελληνική ιστοριογραφία, «περιοδικό Μνήμων» Αθήνα 1987, σελ. 281.
- 11) Πιζάνιας, ο.π. σελ. 266.
- 12) Λένιν, Άπαντα τόμος 1^{ος}, «Σύγχρονη Εποχή» Αθήνα 1986, σελ. 88.
- 13) Λένιν, ο.π. σελ. 101.
- 14) Λένιν, ο.π. σελ. 211.
- 15) Λένιν, ο.π. σελ. 211.
- 16) Λένιν, ο.π. σελ. 373.
- 17) Λένιν, ο.π. σελ. 179.
- 18) Λένιν, ο.π. σελ. 458-459.
- 19) Λένιν, ο.π. σελ. 471.
- 20) Λένιν, ο.π. σελ. 471.
- 21) Λένιν, ο.π. σελ. 397.
- 22) Λένιν, ο.π. σελ. 396.
- 23) Παναγιωτόπουλος, Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα 1832-1871, στο συλλογικό Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια, «Θεμέλιο» Αθήνα 1980 σελ. 219.
- 24) Βεργόπουλος, ο.π. σελ. 354 και σημείωση 126.
- 25) Λένιν, ο.π. σελ. 429.
- 26) Μοσκόφ, Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα, «Καστανιώτης» Αθήνα 1985, σελ. 133.
- 27) Ρήγος, ο.π. σελ. 128.
- 28) Ρήγος, ο.π. σελ. 132-133.
- 29) Ρήγος, ο.π. σελ. 158 σημείωση 73.
- 30) Αλεξιάτος, Η εργατική τάξη στην Ελλάδα από την πρώτη συγκρότηση στους ταξικούς αγώνες του Μεσοπολέμου, «Ρωγήμη» Αθήνα 1997 σελ. 12.
- 31) Αλεξιάτος, ο.π. σελ. 14.

- 32) Αλεξιάτος, ο.π. σελ. 74.
- 33) Πουλιόπουλος, Δημοκρατική ή Σοσιαλιστική επανάσταση στην Ελλάδα, «Εργατική Δημοκρατία» Αθήνα 1992, σελ. 63.
- 34) Αλεξιάτος, ο.π. σελ. 46.
- 35) Παναγιωτόπουλος, ο.π. σελ. 230.
- 36) Βεργόπουλος, ο.π. σελ. 68 σημείωση 11.
- 37) Λένιν, ο.π. σελ. 446-447.
- 38) Πετμεζάς, «Αγροτική οικονομία», στο συλλογικό «Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά το 19^ο αιώνα (1830-1914)», Κώστα Κωστή και Σωκράτη Πετμεζά επιμέλεια, «Alpha Bank», Αθήνα 2005, σελ. 119-123.
- 39) Λένιν, Άπαντα τόμος 3^{ος}, «Σύγχρονη Εποχή» Αθήνα 1986, σελ. 55.
- 40) Georgescu, Η ορολογία εκσυγχρονισμού και εξευρωπαϊσμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της νοτιοανατολικής Ευρώπης κάτω από το φως της ρουμανικής εμπειρίας, στο συλλογικό Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια, «Θεμέλιο» Αθήνα 1980 σελ. 118.
- 41) Αλεξιάτος, ο.π. σελ. 40 σημείωση 11.
- 42) Αλεξιάτος, ο.π. σελ. 41 σημείωση 21.
- 43) Αλεξιάτος, ο.π. σελ. 59.
- 44) Πουλιόπουλος, ο.π. σελ. 26.
- 45) Πουλιόπουλος, ο.π. σελ. 39.
- 46) Πουλιόπουλος, ο.π. σελ. 39.
- 47) Αγριαντώνη Χριστίνα, «Βιομηχανία», στο συλλογικό «Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά το 19^ο αιώνα (1830-1914)», Κώστα Κωστή και Σωκράτη Πετμεζά επιμέλεια, «Alpha Bank», Αθήνα 2005, σελ. 222.
- 48) Φραγκιάδης Αλέξης, «Αγροτική οικονομία και εξωτερικό εμπόριο», στο συλλογικό «Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά το 19^ο αιώνα (1830-1914)», Κώστα Κωστή και Σωκράτη Πετμεζά επιμέλεια, «Alpha Bank» Αθήνα 2005, σελ. 166.
- 49) Πεπελάση-Μινόγλου Ιωάννα, «Επιχειρηματικότητα», στο συλλογικό «Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά το 19^ο αιώνα (1830-1914)», Κώστα Κωστή και Σωκράτη Πετμεζά επιμέλεια, «Alpha Bank» Αθήνα 2005, σελ. 493.
- 50) Αγριαντώνη Χριστίνα, «Βιομηχανία», στο συλλογικό «Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά το 19^ο αιώνα (1830-1914)», Κώστα Κωστή και Σωκράτη Πετμεζά επιμέλεια, «Alpha Bank» Αθήνα 2005, σελ. 238-240.
- 51) Μαρξ, ο.π. σελ. 159
- 52) Αγριαντώνη, ο.π. σελ. 225.
- 53) Μοσκόφ, ο.π. σελ. 129.
- 54) Μουζέλης, ο.π. σελ. 192.
- 55) Βεργόπουλος, ο.π. σελ. 152.
- 56) Λένιν, Άπαντα τόμος 1^{ος}, «Σύγχρονη Εποχή» Αθήνα 1986, σελ. 449.
- 57) Πετμεζάς, ο.π. σελ. 119-123.
- 58) Λένιν, Άπαντα, τόμος 3^{ος}, «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα 1986 σελ. 101.
- 59) Λένιν, ο.π. σελ. 69.
- 60) Φραγκιάδης Αλέξης, ο.π. σελ. 163.

- 61) Παπαστεφανάκη Λήδα, «Μισθωτή εργασία», στο συλλογικό «Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά το 19^ο αιώνα (1830-1914)», Κώστα Κωστή και Σωκράτη Πετμεζά επιμέλεια, «Alpha Bank» Αθήνα 2005, σελ. 258.
- 62) Πετμεζάς Δ. Σωτήρης, «Αγροτική οικονομία», στο συλλογικό «Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά το 19^ο αιώνα (1830-1914)», σε επιμέλεια του ιδίου και του Κώστα Κωστή, «Alpha Bank» Αθήνα 2005, σελ. 131-135.
- 63) Κωστής και Πετμεζάς εισαγωγή στο συλλογικό, επιμέλειας των ιδίων, «Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά το 19^ο αιώνα (1830-1914)», «Alpha Bank», Αθήνα 2005, σελ. 24
- 64) Αλεξιάτος, ο.π. σελ. 45,.
- 65) Αγριαντώνη Χριστίνα, «Βιομηχανία», στο συλλογικό «Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά το 19^ο αιώνα (1830-1914)» Κώστα Κωστή και Σωκράτη Πετμεζά επιμέλεια, «Alpha Bank» Αθήνα 2005, σελ. 232.
- 66) Αγριαντώνη, ο.π., σελ. 230-233.
- 67) Παπαστεφανάκη Λήδα, «Μισθωτή εργασία», στο συλλογικό «Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά το 19^ο αιώνα (1830-1914)», Κώστα Κωστή και Σωκράτη Πετμεζά επιμέλεια, «Alpha Bank» Αθήνα 2005, σελ. 266.
- 68) Ψυρούκης, ο.π. σελ. 112.
- 69) Παπαστεφανάκη, ο.π., σελ. 288.
- 70) Χαρλαύτη Τζελίνα, «Ναυτιλία», στο συλλογικό «Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά το 19^ο αιώνα (1830-1914)», Κώστα Κωστή και Σωκράτη Πετμεζά επιμέλεια, «Alpha Bank» Αθήνα 2005, σελ. 444.
- 71) Χαρλαύτη, ο.π., σελ. 454.
- 72) Κωστής και Πετμεζάς εισαγωγή στο συλλογικό, επιμέλειας των ιδίων, «Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά το 19^ο αιώνα (1830-1914)», «Alpha Bank», Αθήνα 2005, σελ. 23.
- 73) Κωστής και Πετμεζάς, ο.π. σελ. 24.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ Β΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

- 1) Μουζέλης, Νεοελληνική κοινωνία: Όψεις υπανάπτυξης, «Εξάντας» Αθήνα 1978, σελ. 247
- 2) Ψυρούκης, Το νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο, «Επικαιρότητα» Αθήνα 1974, σελ. 26
- 3) Ψυρούκης, ο.π. σελ. 27
- 4) Παναγιωτόπουλος, Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα 1832-1871, στο συλλογικό Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια, «Θεμέλιο» Αθήνα 1980 σελ. 219.
- 5) Ψυρούκης, ο.π. σελ. 137.
- 6) Herring, Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936, «Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας» Αθήνα 2008 Β Τόμος, σελ. 696.
- 7) Ρήγος Άλκης, «Επτανήσιοι αστοί και αστικός εκσυγχρονισμός στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα», στο συλλογικό Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του-Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες, Καίτης Αρώνη-Τσίχλη και Λύντιας Τριχά επιμέλεια, «Παπαζήσης» Αθήνα 2000, σελ. 533.
- 8) Δερτιλής, Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, «Εξάντας» Αθήνα 1985, σελ. 9.
- 9) Τριχά Λύντια, «Ο Χαρίλαος Τρικούπης, η πολιτική του και το πολιτικό αρχείο του», στο συλλογικό Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του-Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες, επιμέλεια Καίτης Αρώνη-Τσίχλη και της ίδιας «Παπαζήσης» Αθήνα 2000 σελ. 13.
- 10) Ριζάς, ο.π. σελ. 158.
- 11) Ριζάς, ο.π. σελ. 157.
- 12) Μουζέλης, ο.π. σελ. 37.
- 13) Μουζέλης, ο.π. σελ. 38.
- 14) Ρήγος, Η Β Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935, «Θεμέλιο» Αθήνα 1988, σελ. 146.
- 15) Πιζάνιας, Η εφαρμογή της θεωρίας για τις σχέσεις καπιταλιστικού κέντρου και υπανάπτυκτης περιφέρειας στην ελληνική ιστοριογραφία, «περιοδικό Μνήμων» Αθήνα 1987, σελ. 273.
- 16) Πιζάνιας, ο.π. σελ. 279.
- 17) Μποχώτης Θανάσης, «Η κριτική του κοινοβουλευτισμού από το Χαρίλαο Τρικούπη», στο συλλογικό Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του-Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες, Καίτης Αρώνη-Τσίχλη και Λύντιας Τριχά επιμέλεια, «Παπαζήσης» Αθήνα 2000, σελ. 533.
- 18) Καλαφάτης Θανάσης, «Τα αίτια και τα αποτελέσματα της χρεοκοπίας του ελληνικού κράτους το 1893», στο συλλογικό Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του-Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες, Καίτης Αρώνη-Τσίχλη και Λύντιας Τριχά επιμέλεια, «Παπαζήσης» Αθήνα 2000 σελ. 293
- 19) Τριχά Λύντια, ο.π. σελ. 18.
- 20) Περάκης Μάνος, «Η αντικατάσταση της δεκάτης από το φόρο των αροτριώντων ζώων-Η πρώτη φορολογική αλλαγή του Χαρίλαου Τρικούπη», στο συλλογικό Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του-Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές

- συνθήκες, Καίτης Αρώνη-Τσίχλη και Λύντιας Τριχά επιμέλεια, «Παπαζήσης» Αθήνα 2000 , σελ. 281-283.
- 21) Καλαφάτης Θανάσης, ο.π. σελ. 302-303.
- 22) Herring, ο.π. σελ. 729.
- 23) Κωφός Ευάγγελος, «Διαπλοκή στρατηγικών και τακτικών επιλογών: Ο Τρικούπης κατά την Ανατολική Κρίση 1875-1878», στο συλλογικό Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του-Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες, Καίτης Αρώνη-Τσίχλη και Λύντιας Τριχά επιμέλεια, «Παπαζήσης» Αθήνα 2000 σελ. 44.
- 24) Αναγνωστοπούλου Σία, ο.π. σελ. 101.
- 25) Αντωνίου Αντώνης, «Το εκλογικό σώμα της Ηπειροθεσσαλίας», Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του-Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες, στο συλλογικό Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του-Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες, Καίτης Αρώνη-Τσίχλη και Λύντιας Τριχά επιμέλεια, «Παπαζήσης» Αθήνα 2000 σελ. 345.
- 26) Αρώνη-Τσίχλη Καίτη, ο.π. σελ. 349-350.
- 27) Ρήγος Άλκης, «Επτανήσιοι αστοί και αστικός εκσυγχρονισμός στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα», επιμέλεια Καίτης Αρώνη-Τσίχλη και Λύντιας Τριχά στο συλλογικό Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του-Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες, Καίτης Αρώνη-Τσίχλη και Λύντιας Τριχά επιμέλεια, «Παπαζήσης» Αθήνα 2000 σελ. 535.
- 28) Herring ο.π. σελ. 699-700.
- 29) Μαρωνίτη Νίκη, «Η πολιτική φυσιογνωμία του νεοτρικουπικού κόμματος μετά το Χαρίλαο Τρικούπη-Προϋποθέσεις στην ανάγνωση της πολιτικής του Γ. Θεοτοκά.», στο συλλογικό Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του-Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες, Καίτης Αρώνη-Τσίχλη και Λύντιας Τριχά επιμέλεια, «Παπαζήσης» Αθήνα 2000 σελ. 700.
- 30) Καραφουλίδου, Η γλώσσα του σοσιαλισμού. Ταξική προοπτική και εθνική ιδεολογία στον ελληνικό 19^ο αιώνα, «Βιβλιόραμα» Αθήνα 2011, σελ. 369.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ Γ' ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

- 1) Αλεξάτος, Η εργατική τάξη στην Ελλάδα από την πρώτη συγκρότηση στους ταξικούς αγώνες του Μεσοπολέμου, «Ρωγμή» Αθήνα 1997, σελ. 86.
- 2) Καραφουλίδου, Η γλώσσα του σοσιαλισμού. Ταξική προοπτική και εθνική ιδεολογία στον ελληνικό 19^ο αιώνα, «Βιβλιόραμα» Αθήνα 2011, σελ. 15.
- 3) Νούτσος, Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1914, «Γνώση» Αθήνα 1990 σελ. 21-22.
- 4) Δημητρίου, Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα-Από τους ουτοπιστές στους μαρξιστές, «Πλέθρον» Αθήνα 1985 σελ. 163.
- 5) Δημητρίου, ο.π. σελ. 162.
- 6) Αλεξάτος, ο.π. σελ. 87 σημείωση 21.
- 7) Γιανουλόπουλος, «Η ευγενής μας τύφλωση...», «Βιβλιόραμα», Αθήνα 2003, σελ. 16.
- 8) Καραφουλίδου, ο.π. σελ. 173 σημείωση 131.
- 9) Καραφουλίδου, ο.π. σελ. 172.
- 10) Γιανουλόπουλος, ο.π. σελ. 179-180.
- 11) Καραφουλίδου, ο.π. σελ. 19.
- 12) Κορδάτος, Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος, «Μπουκουμάνης» Αθήνα 1972 σελ. 7.
- 13) Δερτιλής, Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, «Εξάντας» Αθήνα 1985, σελ. 117.
- 14) Ρήγος, Η Β Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935, «Θεμέλιο» Αθήνα 1988, σελ. 150.
- 15) Βεργόπουλος, Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, «Εξάντας» Αθήνα 1975, σελ. 343.
- 16) Δημητρίου, ο.π. σελ. 203.
- 17) Λένιν, Άπαντα τόμος 1^{ος}, «Σύγχρονη Εποχή» Αθήνα 1986, σελ. 287.
- 18) Λένιν, ο.π. σελ. 387.
- 19) Δερτιλής, ο.π. σελ. 132.
- 20) Καραφουλίδου, ο.π. σελ. 64.
- 21) Ψυρούκης, Το νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο, «Επικαιρότητα» Αθήνα 1974, σελ. 138.
- 22) Μουζέλης, Νεοελληνική κοινωνία: Όψεις υπανάπτυξης, «Εξάντας» Αθήνα 1978, σελ. 29.
- 23) Βεργόπουλος, ο.π. σελ. 326.
- 24) Δημητρίου, ο.π. στο κεφάλαιο για τους αναρχικούς της Πάτρας.
- 25) Δημητρίου, ο.π., σελ. 223.
- 26) Δημητρίου, ο.π. σελ. 233.
- 27) Δημητρίου, ο.π., σελ. 33.
- 28) Δημητρίου, ο.π., σελ. 31.
- 29) Λεονταρίτης, Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, «Εξάντας» Αθήνα 1978, σελ. 20.
- 30) Δημητρίου, ο.π., σελ. 127.

- 31) Κορδάτος, ο.π. σελ. 21.
- 32) Καραφουλίδου, ο.π. σελ. 51.
- 33) Νούτσος, ο.π. σελ. 27.
- 34) Λένιν, Τι να κάνουμε;, «Σύγχρονη Εποχή» Αθήνα 1986, σελ. 15.
- 35) Λένιν, ο.π., σελ. 30.
- 36) Λένιν, ο.π. σελ. 40.
- 37) Νούτσος ο.π. σελ. 29.
- 38) Αλεξάτος, ο.π. σελ. 14.
- 39) Λένιν, Άπαντα τόμος 6^{ος}, «Σύγχρονη Εποχή» Αθήνα 1986 σελ. 30.
- 40) Λένιν, ο.π. σελ. 80.
- 41) Λένιν, ο.π. σελ. 101.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ Δ' ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

- 1) Δημητρίου, Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα-Από τους ουτοπιστές στους μαρξιστές, «Πλέθρον» Αθήνα 1985 σελ. 17.
- 2) Ρήγος , «Επτανήσιοι αστοί και αστικός εκσυγχρονισμός στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα», στο συλλογικό Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του-Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες, Καίτης Αρώνη-Τσίχλη και Λύντιας Τριχά επιμέλεια, «Παπαζήσης» Αθήνα 2000 σελ. 533-541.
- 3) Δημητρίου, ο.π. σελ. 31.
- 4) Δημητρίου, ο.π. σελ. 23.
- 5) Δημητρίου, ο.π. σελ. 36.
- 6) Δημητρίου, ο.π. σελ. 39.
- 7) Νούτσος, Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1914, «Γνώση» Αθήνα 1990 σελ. 47.
- 8) Νούτσος ο.π., σελ. 47.
- 9) Νούτσος, ο.π., σελ. 142.
- 10) Δημητρίου, ο.π. σελ. 63.
- 11) Καραφουλίδου, Η γλώσσα του σοσιαλισμού. Ταξική προοπτική και εθνική ιδεολογία στον ελληνικό 19^ο αιώνα, «Βιβλιόραμα» Αθήνα 2011, σελ. 137.
- 12) Καραφουλίδου, ο.π. σελ. 137.
- 13) Καραφουλίδου, ο.π. σελ. 141 σημείωση 36.
- 14) Καραφουλίδου, ο.π. σελ. 195.
- 15) Δημητρίου, ο.π., σελ. 156-157.
- 16) Νούτσος, ο.π. σελ. 104.
- 17) Κορδάτος, Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος, «Μπουκουμάνης» Αθήνα 1972 σελ. 71-72.
- 18) Πουλατζάς , Οι κοινωνικές τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό, «Θεμέλιο» Αθήνα σελ. 20
- 19) Πουλατζάς, ο.π., σελ. 16.
- 20) Κορδάτος, ο.π. σελ. 32.
- 21) Αλεξάτος, ο.π. σελ. 12.
- 22) Καλλέργης , Εγκόλπιον Εργάτου και άλλα κείμενα, «Κούριερ Εκδοτική» Αθήνα 2000 σελ. 77-78.
- 23) Καλλέργης, ο.π. σελ. 77-78.
- 24) Νούτσος, ο.π. σελ. 74.
- 25) Κορδάτος, ο.π. σελ. 68.
- 26) Κορδάτος, ο.π., σελ. 76.
- 27) Κορδάτος, ο.π. σελ. 148.
- 28) Νούτσος, ο.π. σελ. 153.
- 29) Νούτσος, ο.π. σελ. 229.
- 30) Καλλέργης, ο.π. σελ. 77-78.
- 31) Δημητρίου, ο.π. σελ. 129.
- 32) Νούτσος, ο.π. σελ. 247.
- 33) Νούτσος, ο.π. σελ. 268.

- 34) Κορδάτος, ο.π. σελ. 89.
- 35) Δημητρίου, ο.π. σελ. 121.
- 36) Νούτσος, ο.π. σελ. 174.
- 37) Καλλέργης, ο.π. σελ. 46.
- 38) Νούτσος, ο.π. σελ. 224.
- 39) Νούτσος, ο.π. σελ. 202.
- 40) Νούτσος, ο.π. σελ. 238.
- 41) Καραφουλίδου, ο.π. σελ. 343.
- 42) Δημητρίου, ο.π. σελ. 146.
- 43) Νούτσος, ο.π. σελ. 42.
- 44) Δημητρίου, ο.π. σελ. 18 σημείωση 1.
- 45) Καραφουλίδου, ο.π. σελ. 279.
- 46) Καλλέργης, ο.π. σελ. 78.
- 47) Νούτσος, ο.π. σελ. 248-249.
- 48) Νούτσος, ο.π., σελ. 157-158.
- 49) Δρακούλης, Το εγχειρίδιον του Εργάτου, ήτοι αι βάσεις του Σοσιαλισμού, «Κούριερ Εκδοτική» Αθήνα 2000 σελ. 42.
- 50) Δρακούλης, ο.π. σελ. 78.
- 51) Νούτσος, ο.π. σελ. 33-34.
- 52) Δημητρίου, ο.π. σελ. 196.
- 53) Δημητρίου, ο.π. σελ. 202.
- 54) Βεργόπουλος, Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, «Εξάντας» Αθήνα 1975, σελ. 355.
- 55) Καραφουλίδου, ο.π. σελ. 182.
- 56) Νούτσος, ο.π., σελ. 298.
- 57) Κορδάτος, ο.π. σελ. 100.
- 58) Κορδάτος, ο.π. σελ. 100.
- 59) Κορδάτος, ο.π., σελ. 100.
- 60) Κορδάτος, ο.π., σελ. 101.
- 61) Αντύπας, Προς τον Λαόν και άλλα κείμενα, «Κούριερ Εκδοτική» Αθήνα 2000 σελ. 52.
- 62) Αντύπας, ο.π., σελ. 51.
- 63) Βεργόπουλος, ο.π. σελ. 347.
- 64) Κορδάτος, ο.π. σελ. 48-50.
- 65) Νούτσος, ο.π. σελ. 36.
- 66) Γιανουλόπουλος, «Η ευγενής μας τύφλωσις...», «Βιβλιόραμα», Αθήνα 2003, σελ. 26-27.
- 67) Κορδάτος, ο.π., σελ. 52.
- 68) Νούτσος, ο.π. σελ. 35.
- 69) Δημητρίου, ο.π. σελ. 97-98.
- 70) Καλλέργης, ο.π. σελ. 78.
- 71) Νούτσος, ο.π. σελ. 209.
- 72) Νούτσος, ο.π., σελ. 244.
- 73) Νούτσος, ο.π. σελ. 154.

- 74) Νούτσος, ο.π., σελ. 252.
- 75) Νούτσος, ο.π., σελ. 326.
- 76) Δημητρίου, ο.π. σελ. 188.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΩΝ

- 1) Παναγιωτόπουλος, Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα 1832-1871, στο συλλογικό Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια, «Θεμέλιο» Αθήνα 1980 σελ. 219.
- 2) Νούτσος, Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1914, «Γνώση» Αθήνα 1990 σελ. 248-249
- 3) Νούτσος, ο.π. 219 έως 224.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. **Αλεξιάτος Γ.**, «*Η εργατική τάξη στην Ελλάδα από την πρώτη συγκρότηση στους ταξικούς αγώνες του μεσοπολέμου*», Εκδόσεις Ρωγμή, 1997
2. **Αναστασόπουλος Γ.**, «*Ιστορία της Ελληνικής Βιομηχανίας 1840 - 1940*» Τόμοι 1 και 2, Εκδόσεις Ελληνική Εκδοτική, 1946 – 47
3. **Αντύπας Μαρίνος**, «*Προς τον λαόν και άλλα κείμενα*», Κούριερ Εκδοτική, 2007.
4. **Ασπρέας Β.**, «*Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδας*», Εκδόσεις Ι. Σιδέρη, 1930
5. **Βεργόπουλος Κώστας**, «*Κράτος και οικονομική πολιτική το 19^ο αιώνα*. Εξάντας Αθήνα 1978.
6. **Βεργόπουλος Κώστας**, «*Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*», Εξάντας Αθήνα 1975.
7. **Γκιόλιας Μ.**, «*Το εργατικό κίνημα στην Ελλάδα και ο Κώστας Χατζόπουλος*», Εκδόσεις Μοσχονάς, 1996
8. **Γκράμψυ Α.**, «*Τα εργοστασιακά συμβούλια και το κράτος της εργατικής τάξης*», Εκδόσεις Στοχαστής, 1975
9. **Δερτυλής Γ.**, «*Κοινωνικός Μετασχηματισμός και Στρατιωτική Επέμβαση 1880 – 1909*», Εκδόσεις Εξάντας, 1985
10. **Δημητρίου Μ.**, «*Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα. Από τους ουτοπιστές στους μαρξιστές*», Εκδόσεις Πλέθρον, 1985
11. **Δρακούλης Πλάτων**, «*Το Εγχειρίδιον του Εργάτου, ήτοι αι βάσεις του Σοσιαλισμού*», Κούριερ Εκδοτική, 2007.
12. **Ένγκελς Φ.**, «*Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία*», Εκδόσεις Μπάυρον, 1985
13. **Καραφουλίδου Βίκυ**, «*Η γλώσσα του σοσιαλισμού. Ταξική προοπτική και εθνική ιδεολογία στον ελληνικό 19^ο αιώνα*. Βιβλιόραμα Αθήνα 2011.
14. **Καλλέργης Σταύρος**, «*Εγκόλπιον Εργάτου και άλλα κείμενα*», Κούριερ Εκδοτική, 2007.
15. **Κορδάτος Γ.**, «*Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος*», Εκδόσεις Μπουκουμάνης, 1972
16. **Κορδάτος Γ.**, «*Ιστορία του Αγροτικού Κινήματος στην Ελλάδα*», Εκδόσεις Μπουκουμάνης, 1975
17. **Κρεμμυδάς Β.**, «*Εισαγωγή στην Ιστορία της Νεοελληνικής Κοινωνίας 1700-1821*», Εκδόσεις Εξάντας, 1988
18. **Λένιν Β.**, «*Άπαντα*» τόμοι 1, 2, 3, 6, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 1986
19. **Λεονταρίτης Γ.**, «*Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*», Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1978.

20. **Λιάκος Α.**, «Οι δυνατότητες πρόσληψης του Μαρξισμού στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα» Περιοδικό «Ο Πολίτης», τεύχη 67 – 68, 1984
21. **Μαρξ Κ.**, «Κεφάλαιο», τόμος 1, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 1978
22. **Μαρξ Κ.**, «Grundrisse Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας», Τόμος 1, Εκδόσεις Στοχαστής, 1989
23. **Μαρξ Κ.**, «Προκαπιταλιστικοί Οικονομικοί σχηματισμοί», Εκδόσεις Κάλβος, 1983
24. **Μαρξ Κ.**, «Η 18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη», Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 1987
25. **Μαρξ Κ.- Ένγκελς Φ.**, «Γερμανική Ιδεολογία» Τόμος 1, Εκδόσεις Gutenberg, 1979
26. **Μαρξ Κ.- Ένγκελς Φ.**, «Κριτική των προγραμμάτων Γκότα και Ερφούρτης», Εκδόσεις Κοροντζή, 2004
27. **Μοσκόφ Κ.**, «Εισαγωγικά στην Ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα», Εκδόσεις Καστανιώτη, 1985
28. **Μουζέλης Νίκος**, «Νεοελληνική κοινωνία: Όψεις υπανάπτυξης». Εξάντας Αθήνα 1978.
29. **Νούτσος Π.**, «Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974» Τόμος 1, Εκδόσεις Γνώση, 1990
30. **Πιζάνιας Π.**, «Η εφαρμογή της θεωρίας για τις σχέσεις «Καπιταλιστικού κέντρου και της υπανάπτυκτης περιφέρειας στην ελληνική ιστοριογραφία», Περιοδικό Μνήμων, 1987
31. **Πουλαντζάς Ν.**, «Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις», Εκδόσεις Θεμέλιο, 1985
32. **Πουλαντζάς Νίκος**, «Οι κοινωνικές τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό, Θεμέλιο Αθήνα ΝΑ ΤΟ ΔΩ
33. **Πουλιόπουλος Π.**, «Δημοκρατική ή Σοσιαλιστική επανάσταση στην Ελλάδα», Εκδόσεις Εργατική Δημοκρατία, 1992
34. **Ρήγος Ά.**, «Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924 – 1935», Εκδόσεις Θεμέλιο, 1988
35. **Σακελλαρόπουλος Θ.**, «Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη. Κράτος και οικονομία στην Ελλάδα 1830 – 1922», Εκδόσεις Εξάντας, 1991
36. **Σαρτόρι Τζιοβάνι**, «Σηματολογία, Έννοιες, Συγκριτική Μέθοδος», Εκδόσεις Παπαζήσης, 2004
37. **Σεφέρης Κ.**, «Ελληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα 1860 – 1975», Εκδόσεις Νέα Αριστερά, 1977
38. **Σκληρός Γ.**, «Εργα», Εκδόσεις Επικαιρότητα, 1977

39. Συλλογικό έργο, Επιμέλεια Χρήστος Χατζηιωσήφ, «*Ιστορία της Ελλάδας τον 20^ο αιώνα*», Εκδόσεις Βιβλιόραμα, 2003
40. Συλλογικό έργο, Επιμέλεια Κώστας Κωστής & Σωκράτης Πετμεζάς, «*Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά το 19^ο αιώνα 1830 – 1914*», Εκδόσεις Alpha Bank, 2006
41. Συλλογικό έργο, Επιμέλεια Καίτη Αρώνη – Τσίγλη & Λύντια Τρίχα, «*Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*», Εκδόσεις Παπαζήσης, 2000
42. Συλλογικό έργο, Επιμέλεια Grothusen-Detlev, «*Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19^ο αιώνα*», Θεμέλιο Αθήνα 1980.
43. Τσουκαλάς Κ., «*Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Οικονομικός Ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα 1830 – 1922*», Εκδόσεις Θεμέλιο, 1977
44. Hering G., «*Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα 1821 – 1936*», Εκδόσεις Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, 2008
45. Ψυρούκης Ν., «*Το νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο*», Εκδόσεις Επικαιρότητα, 1974